

Prins Levont, det eneste levende Barnebarnsbarn af Kilikiens første armeniske Konge, Levont. Modstræbende tog han mod de armeniske Herrers Valg og blev som Levont V Landets sidste Konge.

Den romantiske Tragedie, der endte i det tapre Adelsriges Fald, har et Skær af Riddertidens mest gribende Tildragelser.

Kongen sad paa Kypem, og alene hans Kamp for at naa sin belejrede Hovedstad er et „Heltedigt“ værd. Hans Planer krydsedes af Kypems Konge og af Genuas gridske Admiral. Den armeniske Befalingsmand i Gorigos, der skulde være hans ypperste Hjælper, forraadte ham. Han maatte købe sig fri fra Kypem, blandt andet overlade sin Krones skønneste Ædelsten, af Aagerkarle laane Penge til Skibet, der skulde føre ham over Vandet, snige sig forbi de genuesiske Skibe, der vilde fange ham, for saa endelig efter lang Ventetid i Gorigos Fæstningstaarn, med 300 Mand i to Afdelinger, ad hemmelige Stier først at sende sin Moder og unge, dejlige Hustru, Margrethe af Soissons, gennem Islamitternes Linjer, der var under Ledelse af selve Sultanen i Ægypten og to turkmeniske Beger. Selv kom han ad frygtelige Bjærgstier med Dødsfare til sin Hovedstad.

Under stor Højtidelighed kronedes han med sin Dronning i Sis, baade efter latinsk og armenisk Ritus. — Splittelsen i hans egen lille Hær og blandt Kirkens Mænd, hidset til Kogepunktet ved Kongens Kroning, der netop var gjort for at forsones, brød ud som aabent Oprør, Latinere og konservative stod overfor hinanden med Sværd; de konservative i deres Stivnen troede Himlen krænket og vilde hellere Død, end hvad de mente var Kirkens, *Grigors Kirkes*, Opløsning.

Den nedre Del af Byen maatte opgives; den stormedes af Turkmenerne og plyndredes.

Men ovenover knejsede Byens „Akropolis“ med Kongens Borg, den hellige Sofias Kirke og adskillige andre Bygninger paa sin stejle Klippe, omgivet af en Murhegning med stærke Taarne.

Dér indenfor trak Kongen og Dronningen sig tilbage med en stor Del af Byens Befolkning og den hele Kreds af Kirkens og Krigens Mænd, — som i en Æggeskal — hele det

kilikiske Armenierrige. Dér vajede Banneret, de 300 Aars Kamptegn, endnu.

Men de gammeltroende med Armeniens Patriark i Spidsen havde ikke Storsind nok til at holde den sidste Fanevagt. Hadet til Romerkirken var større end Frygten for Islams Herredømme, saadan følte der i hine Tider. „At redde det evige var saa uendelig meget vigtigere end at vare det time-lige.“ Saadan talte man og mente vel atter Magten her i Verden.

Ved et Forræderi, siger Kongens Historieskriver, Jean Dardel, slap en Maaned efter Fjenden ind over Muren. Kongen lod Byen stikke i Brand og samlede alt levende, der vilde med, i Kastellet; men ogsaa Forræderne fulgte med derind. Over 30.000 Fjender belejrede nu det stærke Slot. Den sidste Kampskare med Kongen i Spidsen svor paa Evangeliet at dø for den kristne Tro.

Den følgende Dag blev Kongen, der selv skød med Armbryst paa Fjenden, ramt af en Jernkugle, som knuste hans Kæbe; men Fjenden blev dreven tilbage.

Fjenden sendte Bud og tilbød Kongen Folk og Rige, hvis han vilde blive Muhammedaner. Kongen lod svare, at han hellere vilde dø end fornægte sin Gud. Det siges, at nu forsøgte Forræderne at dræbe den saarede og lidende Fyrste, der ad hemmelige Veje maatte bringes i Sikkerhed; med et Tov fires ned i et lavere liggende Rum. Men Kongens Sag var tabt. Portene aabnedes paa Patriarkens Bud, og Sis kapitulerede 1375; men endda forsvarede Kongen sig med en lille Haandfuld Krigere i et Taarn, hvor han med Dronning og Børn søgte Værn.

Men der var snart intet at spise, og først nu sendte Kongen Bud til den ægyptiske Sultan og spurgte om Vilkaar for Overgivelsen.

Han fik et saare imødekommende Svar med Løfte om Sikkerhed for Livet og al Ære for sig og sine. Men Kongen troede ikke Sejrherrens Ord; han skriftede og tog Sakramentet, saa gik han ud med vaklende Gang og Hovedet indsvøbt i Lin og overgav sig og sine — ti Maaneder efter at han fra Kypem havde sat sin Fod paa sit Riges Jord. Efter endnu

engang at have afslaaet at tage Islam, bad han om at blive ført til Ægypten; thi han havde faaet at vide, at der lurede Mordere paa ham, om han vilde forsøge at sejle til Kypem. Maaske forklarer det den ægyptiske Sultans Lejde (?).

Med Triumf fejrede Sultanen nu sit Indtog i Aleppo. Alle Fangerne, Kongeparret af Armenien og deres Børn, Enkedronningen, Patriarken, de armeniske Baroner og høje Herrer maatte følge tilfods, og tre Gange maatte de kaste sig til Jorden for den islamitiske Hersker; siden sejlede han med dem til Ægypten.

I 7 Aar sad Levont som Fange i Kairo, indtil han fik Lov mod store Løsepenge, som Kongerne af Aragonien og Castilien skaffede, at rejse til Frankrig, hvor han levede æret, men i forgæves Kamp til sin Død (1393) for at finde Hjælp til at genvinde sit tabte Land.

Saadan faldt det sidste armeniske Rige.

Ogsaa herfra flakkede nu landflygtige Armeniere ud over Verden.

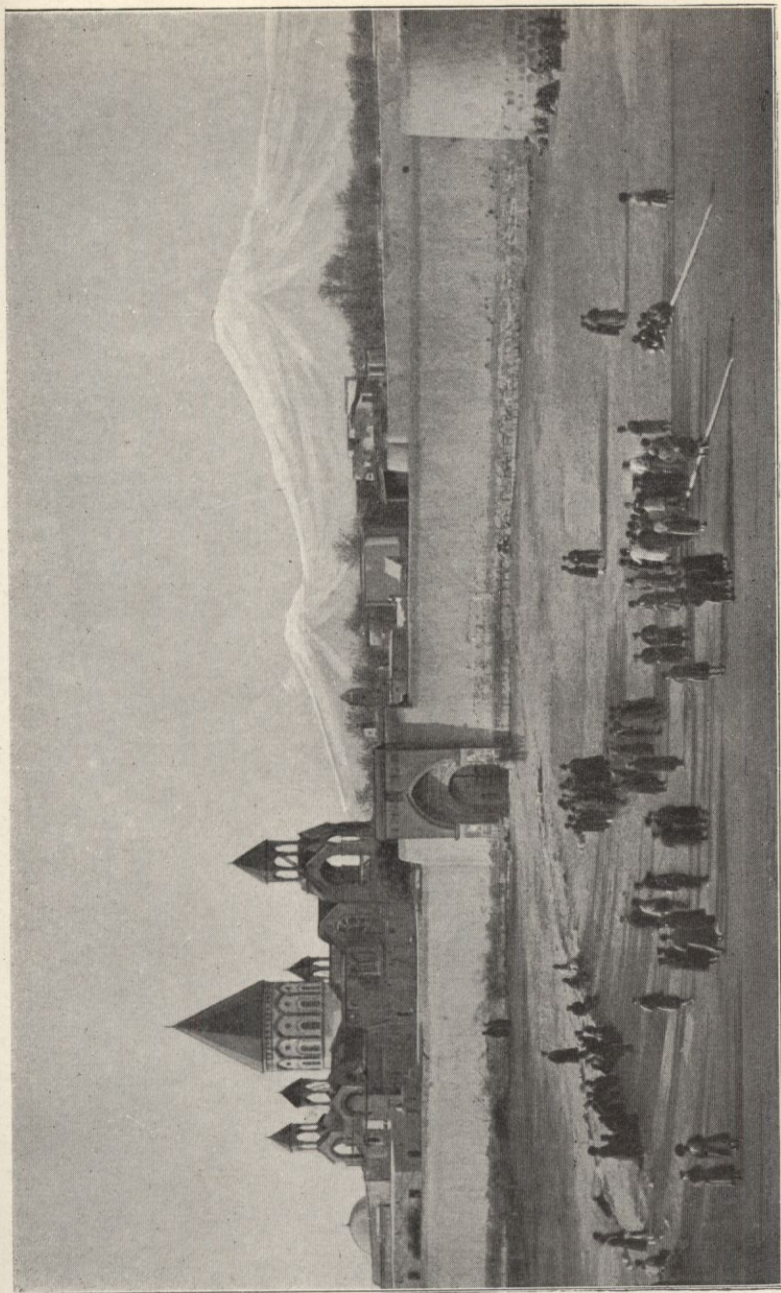
Man tør maaske nok sige, at det kilikiske Armenien med sin knap 300 Aars lidelsesfulde Tilværelse alligevel blev den Livskilde, som sikrede den armeniske Nation en Fremtid.

Derigennem fik det næsten rodhuggede Folk Lys og Kraft ind over sin formørkede Sjæl. Det var, som Udvandringen fra de vilde Bjerge bag Sortehavet, hvor alt var barskt, utilgængeligt og fortidslænket — ud til det lyse Middelhav med sin frie, livfyldte Luft

og sin historiske Dybde, gav en Straale af Vilje til Armeniens Folk, der optoges i dets Blod som Solguld og aldrig mere kunde dø. Derved var „et nationalt Armenien“ blevet et umisteligt Haab i sine splittede og magtløse Børns Liv.

En Korsfarerfyrstes Mønt i Antiochia.

Armeniens hellige Moderkirke Ejmiadzin.

II.

NYERE TIDER

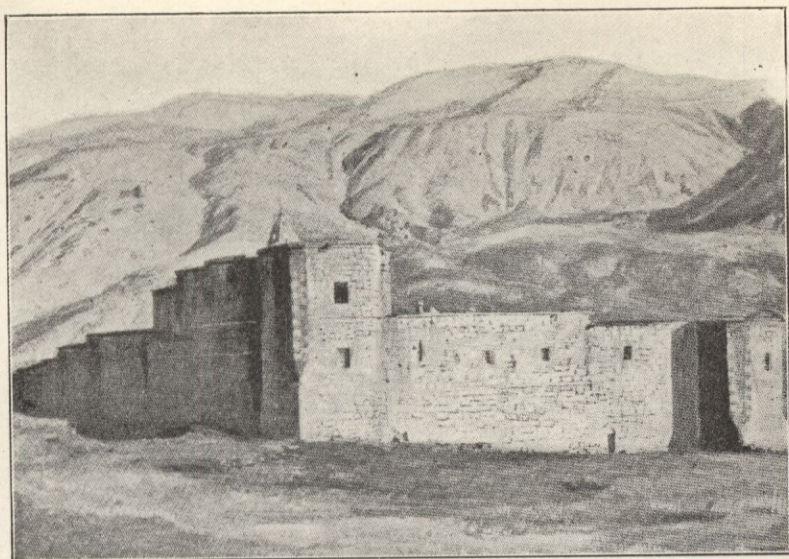
ARMENIERNE UNDER FREMMEDHERREDØMME.

1375—1924

Khalifen Ómar siger: „Ved Allah! Den svageste blandt Eder vil synes mig den stærkeste, indtil jeg har skaffet ham hans Ret, og den stærkeste vil jeg anse som den usleste, indtil han har gjort Ret!“

Et forfaldent Kloster i Armenien.

DE MØRKE AARHUNDREDER

I.

ARMENIEN UNDER ISLAMS AAG

Udover alle de Egne, hvor det armeniske Folk havde vundet sig Hjemstedsret, udover det tusindaarige Fædreland bredte nu Islams Herredømme sig.

Fra Kavkasus i nord, tværs over den mægtige Fjæld- og Højsletteverden, hvor Vansøens Sølvflade blinkede til de sidste frie Tilflugtssteder i Taurusbjergenes vildsomme Kløfter og til Kilikiens kornbugnende Agre og Middelhavets Kyster. Alt var tabt, intet armenisk Kongebanner bølgede mere for Vinden.

I hver Dal, i hver Smaastad sad tyrkiske eller arabiske Herskere; af Angst for Skattebyrde og grum Vilkaarlighed flyede den kristne Befolkning, hvor den kunde, op i Bjærgene. I fattige Landsbyer, i Raastenshytter og i Bjærghuler maatte Livet nu leves af mange, der før bredte sig i Velvære.

Handelsvejene afbrødes, Byerne visnede, mange af de skaanede Kirker, Klostre og Borge smuldrede langsomt hen. Folket havde ingen stærke Førere mere, det var en jaget, værnløs Hjord, splittet udover Landet.

„Dit Folk er som en Høst, der sankes i Stormvej under Hagl og Uvejrbyger,“ skrev en armenisk Munk i de Tider.

Paa Kornletterne, ved Vinhaver og i de kummerlige Byer bredte Herrefolket sig. De tog de forladte Ejendomme og brugte dem selv, eller de lod de kristne arbejde for sig. — Svage Forsøg fra Byzans paa at drive Tyrkesværmen tilbage, ophidsede kun Voldsherrerne til Mishandling og Hævn paa de kristne, de havde under deres Haand.

I Storarmenien var der næppe fæstnet en vis Orden og daglig Virksomhed under de mørke Kaar, før ny Voldstog af Østens Hyrdefolk brød ind. Mongolerne kom (1226).

Det er gaaet i disse Verdens egne som paa en hærget Strand, hvor Storm paa Storm kaster Styrtesøer ind, hver Dæmning brydes, og det, som var bygget og hæget bag dem, drukner og skyller bort.

Djingiskhân grundede sin blodige Trone paa Ruinerne af de knuste Tyrkeriger, og med i Jammeren flød atter Armenien. Mongolerne trængte gennem Bjærgpasserne i Kaukasus og ind i Landet. Vold, Mord, Brand og Ødelæggelse fulgte; ny Sværme af Flygtninge jog med Bjærgstierne, Luften tyngedes af henraadnende Lig, som ingen begravede.

Snart sad over hele Nordarmenien mongolske Khâner. „Et frygteligt Udseende havde disse Barbarer, brede Hoveder, Haar som Hestemanker, flade Ansigter og snævre Øjne som Slinger; de var skægløse, og Næserne var indtrykte. Naar de talte, lød det som Skrig.“

Armenien blev uden Skaansel undertrykt. Skattebyrden var saa haard, at mange flyede; men de blev dræbte, hvis man fangede dem. Den, der ikke kunde betale, udsatte sig for at miste Hustru og Børn, de blev tagne og solgte som Slaver.

Henved hundrede Aar havde disse „Herrer“ Magten; midt i det 14de Aarhundrede opløstes Tatarriget, og Vestarmenien kom under turkmenske Beger. Østarmenien blev taget af Perserne, og i Syden herskede halvvilde Kurdestammer.

Men en ny, rasende Menneskestorm fejede alt værende

bort. Samarkands frygtelige Hersker Timurlenk, „den halte Jærnmand“, pløjede Støvet op med sine Ryttersværme for at genoprette Mongolervælden. Timur var tyrkisk af Tale og Profetens Tilbeder; men han kom i Djingiskhâns Navn, af hvis Æt hans Tigerblod var runden, og krævede „Verdens Trone“ (takht e a'lem) tilbage. Med en hidtil uset Kæmpehær, saa „Støvskyerne fra den formørkede Solen“, væltede han ind over de vestlige Lande, 1387. Alle Nord- og Østarmeniens Egne, Siunik, Airarat, Turuberân, Vaspurakân blev erobrede; overalt rugede Død og Ødelæggelse. Byerne blev stukne i Brand — kun faa vovede at gøre Modstand. De svage Tyrkefyrster blev pustede væk. Fra Borgen i Van, der satte sig til Modværge, styrtedes alle Fanger, Mænd og Kvinder, ned i Afgrunden.

Vestarmenien slap ikke denne gang. Her, hvor Livet havde været lidt lysere hidtil, blev vide Bælter rygende Brandspor. Sivas (det fordums Sebastia) værgede sig, blev stormet, og dets hele fangne Besætning, 4000, næsten alle Armeniere, blev bundne og levende begravede; Børn i Mængde dreves sammen paa Maidanen (Byens store Plads) og redes ihjel under Hestehove. Alt, hvad der ikke flygtede, blev dræbt.

I 6 Aar rasede og plyndrede Timurs Skarer i forskellige Egne, til de strømmede vesterpaa mod Osmannerne, slog dem og fangede deres Sultan, Bajazid, og siden vendte „den skrækkelige“ selv tilbage mod øst som et Uvejr, der drog forbi, som et mæt Rovdyr til sin Hule.

I Armeniens Minde staar Timur som selve „Menneskeskræmslet“. Der var Haan i hans Grumhed; men der var ogsaa Plan!

Hans Efterfølgere, Timuriderne, fyldte i Aarhundreder Østens Troner, om end hans raat sammentømrede Rige brast ved hans Død (1403).

I Armenien vrimlede alle slagne smaa Tyranner frem fra deres Skjul som Sjakaler, naar Løven er gaaet, og reves om Byttet. Turkmenske Beger, kurdiske Khâner, Mesopotamiens arabiske Smaafyrster. — Omsider slog Persiens ny Hersker, en tyrkisk Nomadehøvding, Lange Hassan af „de hvide Faars Stamme“, alle tilside og tog Armenien; men han greb for

langt, vilde ogsaa sprænge den stærke Osmannerstat, hvor Mohammed II, Konstantinopels Erobrer, sad paa Tronen. Lange Hassans Hær blev oprevet, og Vestarmenien faldt i Tyrkesultanens Haand (1473). Persien beholdt Østarmenien.

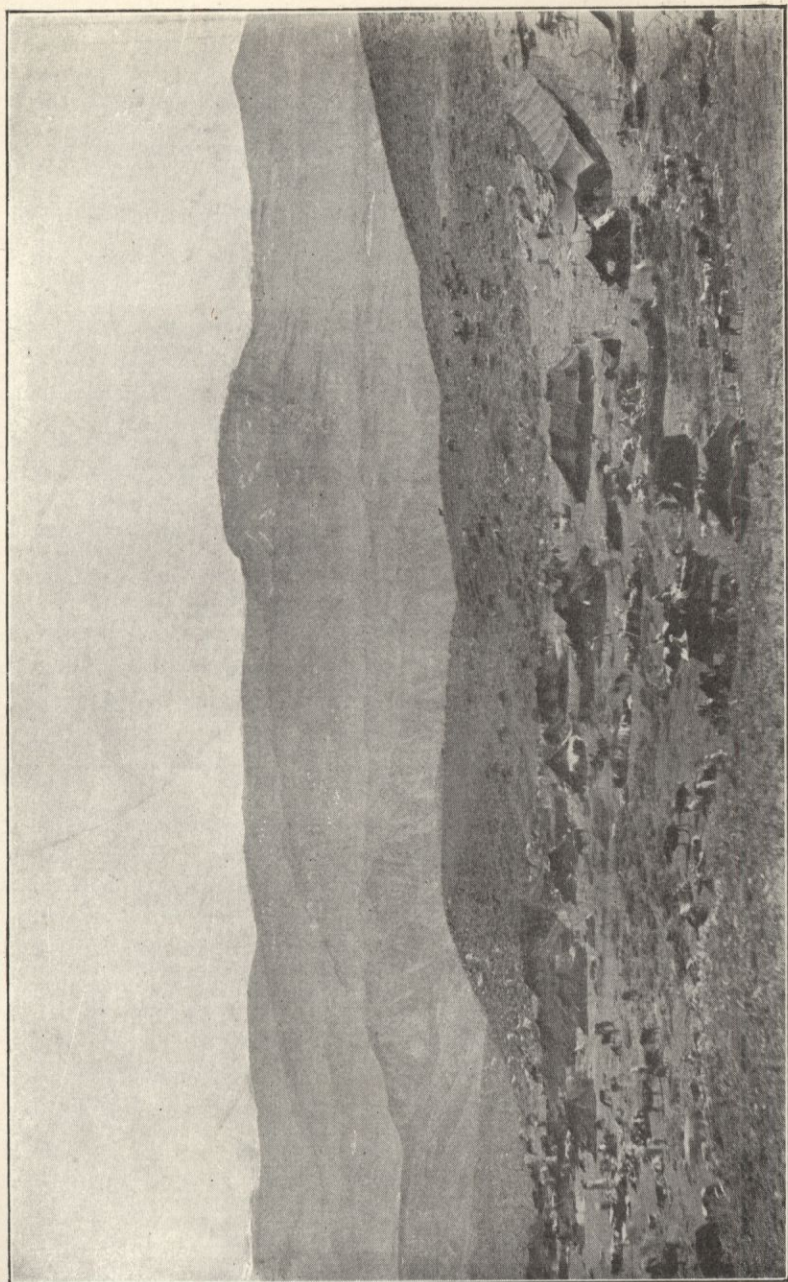
Fra nu af blev dette Land atter, skæbnesikkert, som i Aartusinder, Krigens Skueplads, nu mellem de to førende Stater i Islam — Persien og det unge Tyrki.

Atter og atter udsattes de armeniske Landsdele for al Krigens Kval; som en Kastebold faldt Landet snart i Sultans Haand, snart brugte Perserkongerne Stunder, hvor Osmannerne laa i europæiske Forviklinger, til at generobre de tabte Egne.

Men det lykkedes dog omsider de store Krigersultaner i Tyrkiet at fravryste Persien den største Del af Armenien; omtrent samtidig kom Sortehavskysten om Trapezunt og Ægypterriget med Kilikien, Syrien og Mesopotamien i Sultans Haand.

For at sikre sig de hærgede Nylande i Armenien og her ved Fjendens Grænse skaffe sig en hengiven og kampkraftig Befolkning kaldte Sultan Selim I Skarer af kurdiske Hyrder ind i Egnene om Erzerum, Ararat og Van (1514). Han sendte Bud til de store kurdiske Folkegrupper mellem Tigrisfloden og Taurusbjærgene — Zilli og Milli, der var Muhammedanere og Fjender af Perserne. Dem overgav Sultanen de rige, armeniske Sætere til Græsningsland, og for at holde dem fast om Vinteren paabød han, at de armeniske Bønder skulde give Kurderne og deres Hjorder Vinterly og Føde i Landsbyerne; for dette skulde de holdes skadesløse af den tyrkiske Styrelse. Men medens Kurderne blev og krævede Underhold, ophørte senere hen al Godtgørelse derfor, den forsvandt i gridske Pasjaers Pengesække. Dette Kurdeindtog blev til uberegnelig Ulykke for de kristne.

Til det tyrkiske Aag kom nu ogsaa den kurdiske Plage. Armenier og Kurder har haft med hinanden at gøre fra Arilds Tid. Det er ukendt, naar og hvor de ældste Berøringer fandt Sted; men i Randbjærgene om Armenien, især mod syd i Tigris- og Zabflodens skumle Dale, har Kurderne deres ældste kendte Hjem. Der fandt Xenofon dem halvfemte Hundrede Aar før Kristi Fødsel. Det er et lille Omraade og derfor i de ældste armeniske Dage et lille

Kurdelejr i de armeniske Bjærg.

Folk og taalelig let at holde i Ave, tøjlesløst og røverisk som det var fra de ældste Tider. Men Kurderne blev „fodrede“ med Blod og med al Krigens Menneskevrag. Det er gaaet med Kurdefolket som med Ugræs: hvor Haver og Agre forfalder, dér breder det sig; det er gaaet som med Ulve: hvor fast og kulturordnet Liv forsvinder, dér yngler de. Det kurdiske Folk har efterhaanden bredt sig mægtigt og med Sultan Selims „Indbydelse“ drev Kurderne med Kvinder og Børn, med Telte, Vaaben og Hjorder ind over det segnende Land og fyldte med deres barbariske Væsen og vilde Sange Bjærgaasene vidt og bredt.

„Kurderne,“ siger Tyrkerne, „er faldne udenfor Menneskeheden“.

„Alverdens Ulykker har Kurderne gjort,“ siger Perserne, „og ud af disse Ulykker er der igen blevet Kurder“.

I disse sorte Teltets Folk, der taler et iransk Sprog i ret nært Slægtskab til persisk, findes mangt armenisk og syrisk Menneskeislæt, forjagne fra Hus og Ager, berøvede deres nære, fortvivlede Mennesker, har grebet til denne sidste Udvej og blevne — Kurder i Sprog og Tro, Nomader og lovløse Plyndrere af de fastboende, især hvor i Islams Lande de agerdyrkende var værnløse, vaabenløse kristne.

Fra at være et undergivent Folk, blev Kurderne i Tidens Løb et tøjlesløst Væv af fejdende Stammer.

Trykket og Kvalerne maatte den armeniske Bondebefolkning bære, og de blev store, alt som i Tidens Løb det tyrkiske Herredømme opgav at hævde sig overfor disse strejfende Folk.

I over hundrede Aar blev disse brogede Høvdinger Armeniens virkelige Herrer, de delte Land og Folk mellem sig, inddrev Skatter, bortdrev Kvæg, og i indbyrdes Krig plyndrede de hos Fjendens undergivne og kunde uden stor Fare dræbe og bortføre de kristne, de gad. Ved at købe sig Værn for dyre Afgifter i Korn og Kvæg, maatte de armeniske bosiddende søge at afbøde Slagene, eller de drog bort, flyede Rædslen derhjemme, og Kurder trængte sig ind som Agerdyrkere i de kristne Landsbyer og satte Skræk omkring sig.

Allerede tidlig var det tyrkiske Tryk saa haardt, at Armenierne længtes tilbage til Persien, der trods alt Forfald og Urede gemte Rester af gammel Aandskultur, der mildnede Sæderne og gjorde Herredømmet taaleligere, og de bad den unge, begavede Konge dér, Abbas I af Sefavidernes Æt, om at udfri dem (1604). Han vilde intet hellere — i Haab om at genvinde sine tabte Landsdele. Men efter kortvarig Fremgang

følte han, at Nederlaget nærmede sig. En vældig Tyrkehær under et drevent Førersværd truede, og Kongen besluttede at rømme Armenien.

For at redde Kristenfolket fra Sejrherrens Hævn, for selv at faa en dygtig Kolonisering til sit eget Land og for at lægge en Ørken mellem sig og Tyrkehæren, befalede Abbas at drive den hele Befolkning ud af et bredt Landbælte ved Araksfloden og brænde Kirker, Klostre og Landsbyer dér.

Det skete. Over hundredetusind kristne blev drevne sammen af de persiske Kommandanter. Hele Byer, deriblandt det dengang blomstrende Djulfa, blev tømte for alt levende og brændt ned. Beboerne derfra blev ført bort. Over Araksfloden uden Broer, uden Baade maatte de fly, Tyrkerne var nær, og de blev i Skarevis jagede ud i den hvirvlende Flod; de, der ikke kunde svømme eller klynge sig til de svømmende, druknede. Mange Dage efter drev Floden med talløse døde.

Men mangfoldige Armeniere plantedes ud i Nybygger dybt inde i Persien, i Tjhar Mahal ved Ispahan, i Feraidân, i Lurestan. Til Minde om Djulfa byggede Sjâ Abbas en Forstad overfor Ispahan, Ny Djulfa, hvor en kraftig armenisk Koloni fik bo under Kongens Velvilje og Hjælp; en skøn Kirke rejste sig snart, og en pragtfuld Bro over Zâjenderud forbandt Byen med Ispahans berømte Allé, „Khiabân e tjhar Bag“ (De fire Havers Storvej). Ny Djulfa blev med Tiden en lille Stjerne paa Armeniens mørke Himmel.

Trods stadige Krige, Frem- og Tilbagerykninger i Grænselandene fæstedes efterhaanden en ny Delingslinje gennem Armenien, et nyt Knivsnit, efter en Overenskomst i 1639, og i henved 200 Aar stod denne Grænse saa nogenlunde fast mellem Tyrkiet og Persien. Arakslandene med Patriarkens Sæde og Bjærgegnene i nord forblev persiske. Hele det øvrige armeniske Hjemland gled ind under Tyrkesultanerne.

II.

FORSØG PAA FRIGØRELSE

Ikke uden Haab om Frigørelse og ikke uden Modstand lod den søndrede armeniske Befolkning i Hjemlandet Undertrykkelsens Jernhæl træde sig ned.

Der var altfor levende Minder om Frihed og Magt, endnu for mange Spaaner af den trodsige Adel i Live og skjulte mellem Bjærgene i Hjemlandet.

Saa længe Kilikien havde armenisk Styre, valfartede ofte læg og lærd derved for at drikke Mod og Haab af deres Landsmænds Lykke. Gang paa Gang søgte dumdristige at rejse Oprør uden Tanke for det umulige i deres Maal. Kække Patriarker gav deres Velsignelse og trøstede siden med Kirkens Ord de brudte slagne; men alt var og blev forgæves. Det 14de, 15de og 16de Aarhundrede laa mørke over det nedtrampede Folk, selv om der lyste Navne frem i Folkesang og Ungdomsdrømme, faldne Kæmper som Abgar af Tokat og hans Søn Sultan-Sjâ.

For at forstaa, at et saa frygtelig stillet Folk som Armenierne var, kunde tænke paa Oprør og drømme om Frihed, medens de syntes at være som Støv for Stormen, maa man vide, at Nomadefolks Erobringer altid har svage Punkter. De fejer Slettelande og Græsgange fri for al Modstand, de fæster sig i Pasovergange og bider sig ved Vold og Skræk fast ved Kyster og Floder; men i de afsides Bjærgknuder, i svært tilgængelige Kløfter lader de ofte de gamle Beboere i Ro; deres „Statstanke“, der ene er „Herredømme“ og Udbytning af det kuede, forliges godt med disse smaa, uindtagne Fjendereder; deres Taalmodighed og deres Midler er snart udtømte i disse dyre og frugtesløse Stormløb paa fattige Stenreder, og med en taalelig Overenskomst eller en Slags

væbnet Neutralitet slutter de Striden for atter at optage den, naar ophidsende Udfordringer, en Førers Ærgerrighed, religiøs Fanatisme eller opløste Forhold i Fjendens Lejr driver og lokker dem. Rundt om i hele det tyrkiske Rige har der til alle Tider været saadanne uindtagne Kristenborge — og ogsaa muhammedanske forøvrigt, man behøver blot at tænke paa Montenegro ved Adriaterhavet, Debra og Malesori i Albanien, Mainoterbjærgene i Nordgrækenland og adskillige andre.

Det indre Armeniens Bjærgveje.

I Armenien og de asiatiske Bjærg har det været ligesaa. Hist og her har væbnede kristne forstaaet at holde sig uafhængige paa Trods; orientalsk Retssprog har et Ord for denne ejendommelige Tilstand: „jaqi“ kaldes en saadan selvraadig Landsdel.

I Armenien nær Taronsletten ligger det vilde Sassun; dør holdt Bønder og Hyrder sig i Aarhundreder knap svagt tributpligtige mod Tyrker og Kurder. Mere berømt er den sidste, frie Rest af det kilikiske Armenien, Zeitún, der til op

mod Verdenskrigen under heltmodige Kampe Gang paa Gang holdt sit forrevne Banner oppe, derude i en Afkrog af Taurusbjærgene.

Mærkeligt var dog og værd at minde om, de fem syriske Stammer i Grænselandet mod Persien, der i det vildsomme Hekkiari vidste at bevare deres ejendommelige Rige frit under de af Sultanerne anerkendte Ypperstepræster, „Mar-Sjimun“. De holdt sig sunde og uafhængige, til tyrkisk Grumhed under Verdenskrigen knuste deres lille Tilværelse.

Disse haarde Kærner af Modstandsvilje blev gerne Rygraden eller ofte kun Haabets Anker i alle Forsøg paa videre Opstande.

Saaledes var det ogsaa en Bjærgknude i det persiske Armenien, der blev Arnestedet for den eneste følgerige Vaabenrejsning i de mørke Dage.

Persien var delt i Vassalomraader, og oppe i yderste nord havde sjâ Abbas af Velvilje mod Armenierne indrømmet de gamle Overhoveder, de saakaldte Melik'er at raade for Styret i Karabagh, Bjærglandet nordøst for Araks. Hen i det 17de Aarhundrede, hvor Forholdene i Persien blev onde, lagde Patriarken i Etjmiadzin, Katholikos Hakop 4de, Planer op om at fri sin Stad med hele Karabagh fra det skammelige Overstyre, som turkmeniske, dér saakaldte tatariske, Khâner øvede med deres Gridskhed, Haan og Vold mod de kristne.

Man vilde vende sig til Paven i Rom om Hjælp og tilbyde ham at modtage den armeniske Kirke i Romerkirkens Moderskød. Det var en Fortsættelse af Politiken fra det kilikiske Kongeriges Dødskamp. Melik'erne, 5 i Tal, sluttede sig tappert til Planen. Katholikos selv med en udvalgt Flok rejste; men allerede i Konstantinopel døde Hakop (1680), og i Modløshed opløstes Følget. Kun én ung Mand, den 19-aarige Israel Ori, Søn af en Melik, rejste videre. Han flakkede forgæves fra Land til Land i adskillige Aar, men fandt omsider Øre hos en tysk Fyrste, Johann Wilhelm af Pfalz, hvem Ori tilbød „Armeniens Kongekrone“. Han kom hjem igen 1698 for at undersøge Vilkaarene for en stor Opstand med europæisk Hjælp. Men den ny Katholikos vilde ikke gaa ind paa Hovedvilkaaret, Opgivelse af den armeniske Kirkes Selvstændighed; Melik'erne var dog stadig rede til at kæmpe.

Atter gik Ori sin Tiggergang for sit arme Folk og naaede Rusland 1706, hvor Peter d. store stod for Styret. Han opnaaede Tsarens Tillid, der lod sende Bud til Karabagh med Hilsen og opmuntrende Løfter. Ori selv opnaaede at faa en Mission til Persiens Konge, rejste saa først Europa rundt for at minde sine fyrstelige Forbindelser om deres tidligere Løfter, som de nu alle havde — glemte; de turde ikke. Om-sider kom han over Kavkasus i fornemt Optog til Ispahan 1709; men her havde man anet Uraad, og Ori maatte se at komme ud af Landet og døde kort efter, 1711.

Tsar Peter glemte ikke den Plan, Israel Ori havde givet ham, og ved given Foranledning rykkede han frem mod Persien 1722, erobrede Derbend ved det kaspiske Hav og belejrede Sjemakhá, faa Dagsmarcher fra Karabagh. Her oppe i Bjærgene og i Landene om Araks var Glæde og Forventning uhyre; alt var rede til at modtage Befrierne. Aghwanks Patriark Essai med 10.000 Mand fra Karabagh ilede den russiske Hær i Møde.

Men alt blev anderledes; Russerne trak sig tilbage og overlod efter hemmelig Overenskomst Tyrkerne Karabagh. Disse var nemlig ogsaa i Krig med Perserne, og Russerne vilde helst frigøre sig. Tsaren tilbød de narrede Armeniere Ud-vandring til Rusland (!).

Men de bedragne Melik'er rejste nu en Kamp paa egen Haand, baade mod Tyrker og Perser — og sejrede. Den armeniske Overanfører, David Beg, drev Tyrkerne ud af Bjærgene og sluttede Fred med Perserne, der udnævnte ham til Statholder, hákim, over Karabagh. David Beg døde dog snart efter, og indre Stridigheder opløste Herligheden. Hele Landet faldt i Tyrkernes Hænder 1728.

Kun 6 Aar smagte det lille Omraade Friheden; men da blev Kimen lagt til Fremtidens Begivenheder. Et stort kristent Rige, *Rusland*, havde som en Engels Flammesværd hugget ind i Islams Land. Der var nu en Bro at slaa til den fjerne, lysende Verden, hvor Guds Kirke raadede, til det aldrig glemte Europa. Det var den første Lyssprække i det mørke Fængsel.

Kun 4 Aar efter, 1732, blev Tyrkerne atter drevne ud af

den iranske Folkehelt og Tronraner, den blodige Nâdir. Han vilde tage hele Armenien fra Sultanen; Befolkningen støttede ham af Had til Tyrkerne; men de tyrkiske Hære stod imod, og atter furedes Landet af Krig.

Befolkningen maatte mange Steder leve som Vildgeder eller Markmus, sultende, flyende. Atter gik hele Skarer bort fra det jordiske Helvede, som store Dele af Hjemlandet var blevne til.

III.

LIVET I DET UNDERKUEDE ARMENIEN

Den daglige Lod, de kristne Folk fik under Islams Herredømme, var bunden til det Grundsyn, at „Hjorden“, som de kristne kaldtes, kun levede af de troendes Naade, den havde *ingen* Rettigheder.

Tyrkefolket, der blev Armeniens Herre, var ikke særlig religiøst optændt, det var indolent, til en vis Grad godsindet og fordringsløst, men mørkt, raat i Sæder og uden højere Stræben; troede det sig udfordret, eller mødtes det med Trods, var det isnende grusomt. Maalet var at nyde Livet i Fred, med mindst mulig Anstrængelse at faa Sejrens Løn.

De kristne undergivne var de Slaver, Allah havde givet hans sejrige Børn. De skyldte de rettroende alt, deres Ejendom, thi Sultanen var Herre over al Jord, deres Arbejde, thi de maatte betale strenge Afgifter, og deres Legemer — i over 300 Aar udskrev Sultanerne den forfærdelige „Drengeskot“ mellem de vantrø; mange Tusinde Drengbørn mellem 4 og 8 Aar blev aarlig tagne fra deres kristne Hjem, de blev omskaarne, Haaret ragedes af deres Hoveder, og de optoges i Islam og optugtedes til den faste Hær, *Janitjarene*, der i lange Tider var Tyrkiets frygteligste Vaaben — de kristne led den Haan at kues af deres egne ranede Børn.

Ingen kristne havde Ret til at bære Vaaben, de skulde lyde eller dø — og da deres Tro var falsk, var deres Hjærter det ogsaa; de var derfor retsløse, intet Vidnesbyrd for Domstolene var gyldigt, hvis det var en kristen, der vidnede mod en Muhammedaner; hans Ed gjaldt først, naar den bekræftedes af en troende. Men det mest haabløse for al bedre Forstaaelse, var den Lære, Islam i sit Sejrhovmod søgte at indprente de troende, at vantrø ikke *kunde* gøre en god Gærning; gjorde de det, var det tilsyneladende, det var da kun Allahs Vilje og Naade, der skete gennem et urent Redskab. De

troende skyldte kun Allah Taknemmelighed derfor, aldrig den kristne, han var og blev en foragtelig Træl.

I sin Klædedragt skulde han mærke sig, saa alle straks kunde se, at han var vantro. Den kristne skulde standse, ja staa af sit Ridedyr og tørre Skoene for den forbigaaende troende, om han ønskede det. En Klud til dette Brug skulde den kristne altid bringe med sig.

Naar ikke enhver Voldshandling var tilladt mod de ikke troende laa det i, at det ansaas for et Overgreb paa Sultanens Ejendom, hans Trælle. Men at der ikke regnedes højtideligt med Forbrydelser, selv de groveste, mod de kuede, at enhver Myndighed omtrent kunde følge sin Lyst, og at de kristne kun ad Omveje og dyrt formaaede at vinde deres Ret, selv overfor de mest skamløse Gerninger, er let at forstaa, i Reglen var det umuligt og klogere at tie.

Kun den Gensidighed, der for Livets Skyld maa bestaa, kun den Menneskelighed, der bryder gennem alle Voldsordninger og den Gavn selv den mest tøjlesløse har af en vis Retsorden, gjorde Dagliglivet mer eller mindre taaleligt for de kristne.

Derimod lod Styrelsen dem i Fred indenfor deres egen religiøse og kulturelle Livsform. En vis sky, ofte hadefuld, Ærbødighed afholdt fra Indgreb, den muhammedanske Almues Uvidenhed, der ofte slog over i Overtro og Frygt, lod Kirker og Klostre i Fred. Dog skulde de altid være lavere end de muhammedanske Templer, og de kristne maatte ikke bruge Klokker. Deres Tilværelse skulde være saa stille og ydmyg som mulig. Med en Slags Skralde maatte de samle til Gudstjeneste.

I disse Omgivelser maatte det armeniske Folk leve sit Liv i Aarhundreder. Det blev en Skole i Ydmyghed, i taalsom Nedkuen af Rets- og Selvfølelse. „Sablen slaar ikke den bøjede Hals“, hed Livsvisdommen. De stolte og trodsige blev dræbte, flyede eller i et Slags Had til egen Tilværelse gjorde fælles Sag med de usle, der *vilde* op i Samfundet for enhver Pris, de svigtede deres egne og blev Muhammedanere.

Den kristne Armenier gik til Myren og blev vis; han arbejdede, skønt Fjenden ofte tog Frugterne. Som Haandværkere

og Smaakøbmænd, men mest som Landbrugere, levede de mange.

De gamle Forbindelser ud over Landene, den langt højere Intelligens og de ofte gode Sprogkunderskaber i Sammenligning med det sløve Herrefolk, gjorde Armenierne egnede til Redskaber i de raadendes Haand, som Skrivere, Tolke, Skatteforpagtere — kort sagt al den lavere, vaabenløse Virksomhed, der var de lade Herrer for besværlig, var i armenisk Haand. Disse Egen-

Armeniske Arbejdsværre paa Vej nær Vulkanen Alagez.

skaber gjorde ogsaa Armenierne til de eneste, der duede til Storhandel og Pengevæsen i det mørke Land. De var Drivhjulet i hele det fattige Livsmaskineri i tyrkiske og kurdiske Skyggelände. Ethvert betydeligt Foretagende var armenisk; men ogsaa hver Kunst- og hver Haandværksdaad blev gjort af Armeniere. Sjældent byggedes et stateligt Hus eller en Bro; faa muhammedanske Templer rejstes eller smykkedes, næppe en Vandledning lagdes uden armeniske Mestre — ja ofte var der ingen, som snedkrede, syede eller bagte i Smaabyerne, uden Armeniere. Det blev den armeniske Races Anker i det tyrkiske Hav.

Der lever i Armenien en Fortælling om en kristen Haandværker, der paa sin Arbejdsgang blev overfaldet af en kurdisk Røver. Han ranede alt fra ham til Skjorten og sagde saa: „Nu kan du gaal“ „Ja“, sagde den plyndrede, „nu tror du vel, at du har taget alt fra mig; men du har dog glemt at tage mit

Guldarmaand". „Hvor er det? Træk Skjorten af," raabte Kurden, og han stirrede paa den nøgne Mand, men saa intet Guld. „Du kan ikke se det; thi det sidder indenfor," sagde Armenieren, „det er mit Haandværk. Om nogle Dage har du spist alt, hvad du tog fra mig i Dag; men jeg har igen fortjent saa meget, at jeg kan leve viderel"

Det var baade det frygtelige og det frelsende for Armenierne, at de levede under et lavere staaende barbarisk Folk.

Det armeniske Folk havde mistet sin Førerklasser. Storadlen var omkommen eller udvandret, først til Kilikien, efter Kilikiens Fald ud i den vide Verden. Der var dog visse Kredse af forhen herskende Familier, som levede og led med det fangne Folk, de søgte at bevare den gamle Højhed over de smaa, og saavidt de formaaede, at yde Hjælp og Støtte. De satte en Ære i at vise Trofasthed overfor nationale og religiøse Krav; men de var ofte i pinlig Stilling selv og formaaede lidet.

Men der var ved at rejse sig en ny Klasse af Mennesker, som under de ændrede Forhold udfoldede sig. Det var de fremragende Handelsmænd, Arkitekter og Ledere af Foretagender, det blev en personlig Adel istedenfor den fordums Arveadel. Ved deres Rigdom og Indflydelse hos de herskende Barbarer søgte de at mildne Forfølgelser, standse Forbrydelser og lindre de smaas Ulykke. De grundede fromme Stiftelser og byggede Klostre og senere i lysere Tider Skoler og Biblioteker. Saadanne Storfolk æredes med Titlen „isjkhân".

Men det egentlige Førerskab i disse Aarhundreders Mørke gled over til Kirken, den énsomme grigorienske Kirke.

For overhovedet at have en Ordning, et statsligt Tag i de vantros Hob, for at have et Talerør mellem Magten og de magtløse oprettede Sultan Muhammed efter Konstantinopels Indtagelse ved Siden af det græske Patriarkat, som vedblev at bestaa, ogsaa et armenisk — 1461. Biskop Hovakim af Brussa var den første af den lange Række af Kirkehøvdinger, der til vore Dage fra Stambul raadede over det armeniske Folks Anliggender og overfor Sultanen var den ansvarlige.

Vel vedblev Patriarken i Etjmiadzin, hvis Trone genrejstes dér i det 15de Aarhundrede, at være den øverste Personlighed

over den nye Kirke; men Kirkefyrrsten her i de fjerne Bjærge, borte fra al Berøring med de levende Spørgsmaal, blev mere et ærværdigt Symbol paa Armenierkirkens Énhed end en virksom Magtøver.

Den armeniske Kirkes Tronstol i Etjmiadzins Hovedkirke.

Etjmiadzin var under persisk Højhed; Persien var ofte i aaben Krig med det tyrkiske Sultanat, hvor nu langt de fleste Armeniere hørte hjemme, og her alene var der Mulighed for at udrette noget til Værn eller Hjælp for de troende, og her styredes Kirkens betydelige Formue.

I Staddelen Kumkapú ved det gyldne Horn rejste det ny

Patriarkat sin Borg, og fra denne raadede i skiftende Tider de ofte fremragende Mænd, der klædte Kirkesædet.

Men foruden Patriarken i Konstantinopel havde Armenierkirken i Tyrkiets Lande Patriarker i Jerusalem, der fra Arabernes Erobring af Staden 637, hvor den første blev indsat, indtil vore Dage har fortsat deres Virke; desuden beholdt Sis i Kilikien sin Patriark som Arv fra armenisk Herredømme

Klostret Surp Karapet, hvor tidligere Armeniens Hovedoffersted Astisjat lå.

her, og endelig som et Minde fra de Dage, hvor i den tidlige Middelalder Van og Ani stredes om Magten, raadede endnu stadig en Patriark paa Øen Aghtamar i Vansøen — som en historisk Ruin. Hans Magt strakte sig kun over Øen og en Landstrimmel langs Søbredden.

Fra store Klostre (vankh) raadede Biskopper over deres Kirkestifter ude i det splittede Folk, og under dem igen, atter i andre Klostre, Vartapet'er, salvede, kirkelig oplyste Munke. — I Klostrene var de eneste Skoler, Armenierfolket i lange Tider ejede — Kirkeskoler til Oplæring af Landets

Gejstlighed. — Bag Murene i disse Klostre med deres kantede Taarne, yndefulde Buer og storladne Kirkerum var nu det sidste Ly for Nationens Fælleseje, i Stormtider for Nationens Mennesker ogsaa. Her bevaredes Relikvier, skønne Metalarbejder, kostelige Bøger, Billeder, Kunstsager og sjældne Haandskrifter. Det var Gaver fra Flygtninge eller Sager, der var reddede fra Brand og Plyndring, der var Klosterbrødrenes egne Arbejder eller Klostersøstrenes; thi der var ogsaa Nonneklostre i Armenien.

Disse Klostre, der op til vore Dage lyste den rejsende i Møde i det store, vildsomme Land, var tilsidst som opankrede Skibe i Stormflod. Her flød paa de slugende Vande alt, hvad der historisk betød Armenien.

Her var det eneste taalelig sikre Ly for den, der vilde arbejde aandeligt og hellige sig sit Lands Litteratur og Historie, her skreves og afskreves de Værker, der udgjorde den armeniske Tænkning, Tro og Digtning. Her dyrkedes det gamle, klassiske Sprog. Rige Fædrelandsvenner bragte Gaver og tilskødede Klostrene Jord eller byggede selv nye Klostre.

Klostrenes ydmyge Spir fra Dal og Bjærgside, fra Søbrød og Skov vidnede om, at „Armenien“ levede midt inde i det store Fjendefang.

Til disse Klostre tyede Bønderne og Smaafolket fra Byerne for Trøst og Hjælp, for at ære Relikvier og synge Sindsfred ind ved Pilgrimsfærd.

De smaa og mest fattige Kirker, gerne uden Taarn og uden Klokke, der laa i de armeniske Landsbyer, var i de uvidende og slet lønnede Præsters Haand til Gudstjeneste og Sacramentforvaltning. De levede som Smaabønder og kendte selv alle Livets Sorger og Besvær; men vejlede og højne deres Sognbørn havde de sjældent Kræfter til. Under oldkirkelige Former samledes her de mange grigorianiske Helligdage, skarpt adskilte, Mænd og Kvinder, til Kirkesang og Messe i et for de smaa og ofte for Præsterne med halvt uforstaaeligt oldarmenisk Sprog.

Under røveriske Overfald, naar Kurdehobe plyndrede Landsbyerne og drev Hjørderne bort, gemte Sognebørnene sig i Fortvivelse inde i Kirkerne. Undertiden førte en Stige op til Indgangsdøren adskillige Alen over Jorden, og Vinduesaabningerne var til Værn smalle som Skydeskaar.

Ind i dette Liv, i denne Ring af Dag og Vej, graa og ud-sigtsløs, hvor den ikke gennemskares af Rædsel og Flugt,

flettede de armeniske Sind dog en Krans af Skønhed og Poesi; det dybeste Kildevæld, Haabet, holdt aldrig helt op at rinde i Armenien. Da der ingen Stat og Storhed var mere, da alt, der glimrede og havde Vingefang, var i Fjendens Haand, og alt ydre var ringe og tungt, løftede Poesien sine Vinger og bar Folkesindet opad.

Der har i Armenien, som allevegne, levet en Folkedigtning som Tolk for Følelserne; den ældste hedenske er tabt, men den har under kristen Iklædning faaet nyt Liv. Aarhundreder igennem vandrede fra Landsby til Landsby, til Klostre og Smaastæder, den armeniske „asjûk“, som han med et østerlandsk-arabisk Ord kaldtes; det betyder egentlig „elskovsfyldt“, „henreven“. Ofte var han blind, han var sortklædt og ledsaget af en Lærling eller to, i Reglen Børn med svagt Syn, som Forældrene viede til Sangerkunsten. Han ledsagede sin Sang med Spil paa „saz“, en Slags Violin.

Disse Sangere indviedes til deres Gerning i Klostret Surp Karapet, sikkert en nedarvet Skik fra hedensk Tid; thi dér havde jo det berømte hedenske Offersted ligget. Armeniens Ild- og Kampgud Vahakn dyrkedes dér, hvor senere Grigor Oplyseren rejste Armeniens første kristne Kirke og indviede den til Døberen Johannes. Det var denne Asket og Forkynder, Sangerne viedes til.

De fleste af Sangenes Emner var religiøse, men ind i dem vævedes Folkeliv og Folketro, Lovprisning af Natur og Kærlighed. Der var Sørgesange om Drab og Død og Undergang og Sange til alle Folkets Fester og Livsskikke.

Sangerne kom til Gilder og Pilgrimsfærder og gav altid Højtid og Glæde. I lysere Tider, hvor en naadig Pasja eller skikkelig Kurdekhân gjorde Livet taaleligt, og Festerne fik Farve og Form, skønne Dragter smykkede Gæsterne, og Pigernes Sølvmonter klirrede om Pande, Arme og Ankler, saa sprudlede Sangerne; i mørke Tider lukkede Sangerne sig sammen som Blomsterkroner, og tunge Tugte- eller Trøstesange gav Guds Ord til forsagte eller visne Hjærter.

Det er ejendommeligt, at disse armeniske Folkesangere ogsaa ofte blev Digttere for Undertrykkerne: de tumlede med Lethed det tyrkiske eller kurdiske Sprog, og de sang for Aga'er, for Beger og Høvdinger om Krig og Elskov, om Jagter og Hævntog. Nogle af de navnkundigste Folkesangere blandt Kurderne var armeniske asjûk'er.

Denne „Overrisling“ af Livets Ager med Poesi og Forkyndelse, der siden blev Udspring for de folkelige Frihedssange,

hele den nationale Vækkelsesdigtning, befrugtede ogsaa op gennem Tiderne én hel Skare af poetisk begavede, udviklede Mænd, de fleste Klosterbrødre, men ogsaa nu og da et af Verdens Børn.

Det er dem, der har skrevet Armeniens Middelalders Poesi og siden op gennem Aarhundrederne, der ensformige som i en levende Begravelse drev hen over Armenien, holdt denne Digtekunst sig vedlige saa ens af Natur, at det ofte er svært at fastslaa, i hvilket Aarhundrede en bestemt Digter levede, hvor ikke tilfældige ydre Forhold eller Oplysninger i Digtene forklarer det.

Disse Digte blev som et skønt Spejlbillede af, hvad Folket led, og hvad det forstod; de fangede de Solstraaler ind, som Livet giver alt levende: Smilene fra Naturen i Løvspringstid, Himlens Glans, Viddernes Storhed og Blomsternes Farve og Duft, Hjerternes evige Vaar i ung Kærlighedslykke, — alt vævede Gyldentraad ind i de mørke, forrevne, ofte blodige Klædninger, Folket bar.

En armenisk asjûk synger for rige Landsmandinder i Tiflis (arm. Maleri).

Folkets Ulykke forklarer disse Digttere som sande kristne ved at tage alt som Straf for Synd eller som Prøvelser. — Den stadige Myrden og Ødelæggelse omkring dem giver Digtterne Vished for, at Livets Rod og Personlighedens Maal ikke *kan* være her paa Jorden.

Højest af disse Digttere staar vel *Nahabed Kutjak*, saa fyldt af Livsironi og Livsfryd samtidig, at hans Sind nærmer sig til Persiens berømte Omar Kayyâm! — Man ved ikke, naar Nahabed levede, maaske i det 15de Aarhundrede; men hans

Digtninge fortæller om et rigt og egent Sjøleliv. Han har lidt med den landflygtige Mand og sørget med den Pige, hvis elskede var borte, forsvunden, hun der var mere ensom end Enken, og han har ogsaa forstaaet at leve med dem, der jublede over Livets Gave.

Men maaske mærkeligst blandt disse Livspoesiens Fortolkere staar „Frik“; man kender kun hans Digternavn. Han levede under Tatarernes Herredømme i Armenien, sidst i det 13de Aarhundrede. Han fortalte selv, at han var tørstig efter Livets Glæder og drak de Glædens Bægre, han kunde naa; han var syndefuld, vidste han, men fik tunge Slag ogsaa. Fattig og forgældet var han og pint af Sorg over en forsvundet og elsket Søn, om han var flygtet, bortslæbt eller dræbt af Tatarerne, fik han aldrig at vide. Han søgte efter denne Søn mange Aar, men forgæves. Selv var han nær kommen i stor Ulykke for et dristigt Svar til en eller anden tatarisk Stortudse; han blev pryglet og mishandlet, saa han bar Mærke deraf siden. Sine sidste Dage tilbragte han i et Kloster mellem oplyste Munke.

Friks Digtning, yndefuld og glimtende af Indfald, fuld af Alvor og stolt Spot, er et Vidnesbyrd om, at hans Sjæls Ydmyghed overfor Gud spændtes næsten til Bristning, — og han kom i sin nagende Tvivl paa Randen af Oprør mod Forsynet. Der er et Digt af Frik, hvori han med bittert Sind spørger Gud, hvorfor han mishandler og tynger sit troende Folk, hvorfor det er saa særlig strafværdigt fremfor andre Folk?

Du ridderlige, du retfærdige,
du Gud, der er Kærlighed fremfor alt!
Jeg har et Par Klager at føre frem,
om du værdiger mig at lytte.

Frik skildrer nu al den grænseløse Ulighed i Udseende, Fødsel, Aands- og Legemsgaver og den som det synes uret-
vise Skæbne, der trods al indre Stræben og Renhed er bunden til disse vilkaarlige Gaver og Mangler. Han viser det enkelte Menneske, han viser Slægter, han viser Folkeslag, sit eget, under denne uforstaaelige Forbandelse, og han spørger: hvorfor, hvorfor? Hvorfor skal de fineste Sind knuses

mod Skæbnens Sten, de groveste, dækkede og hele, knejse mod Skyen, — men lige paa Randen af Fornægtelse, hvor Armenierdigterens Bryst er ved at sprænges af sin indre Smærte, Skriget om Retfærdighed! — bryder han forfærdet af og siger:

Herre og Gud, stor og frygtelig!
 Tilgiv mig, at jeg spurgte!
 Din Retfærd er uden Brist og Brud,
 din Vilje er bag dine Veje.
 Herre, det er din Vilje,
 at Verden er, som jeg viste!
 Signet være dit Navn evindeligt,
 o, du almægtige Gud og Jesus.

Hvor kan man fra sene Tiders Europa finde et mere europæisk Sind end denne ulykkelige Armeniers paa Tataraagets Tid i det 13de Aarhundrede?

Saadan blev Armeniens dybeste Suk.

Men der var ogsaa Haab bag al Smærte.

Et navnløst Digt, skrevet efter Konstantinopels Fald, hvor Tyrkebanneret vajer over den hellige Sofiakirke, fortæller om, hvad Armenien tror og haaber.

KLAGE OVER KONSTANTINOPELS FALD

Guddommelige Byzans, vidunderlige Byzans,
 pragtfulde Byzans, Byzans, du Verdens Øje!
 O, Byzans, de himmelskes Fryd, de jordiskes Glæde.
 Idag blev du elendig, vi kan kun over dig græde!
 Du var den frodige Vingaard, dine Druer var Saft og Sol.
 Idag er dine Frugter, Byzans, kun Skal og Torne.
 Men Haabet om Fremtids Vælde jeg ejer for dig, Byzans,
 én Dag vil du slænge de vantros pinende Tornekranse,
 én Dag vil Frankerne storme frem gennem Uvejrsky,
 for Himmelfyrstens Vilje vil hver vantro fly!
 Favnet og forenet ved Kærlighedens Kæde
 vil alle Folk gaa frem i Kampens fælles Glæde,
 fra Hav og Land og talløse som Himlens hvide Stjerner
 vil Folk ved Folk forenes, og Frelserens Almagtsbud
 vil give dig i deres Haand, du generobrede Brud.
 Saa farer Folkene frem mod øst i de vantros Spor
 og tager tilbage Jerusalems hellige Lidelses-Jord,
 hvert Land af Romerriget, Ægypten, Persien til Taurus.
 alt vil de vinde tilbage, og i dit Navn, o Byzans,
 vil Armenien sprænge de vantros knugende Fjendekrans!

IV.

DE ARMENISKE KOLONIER

Den ustandselige Udvandring fra Hjemlandet, snart i flakkende Smaaflokke, snart i tunge Tog som Trækfugle, der flyer Mørke og Kulde, havde kastet armeniske Kolonister ud over Europa og Asien.

I tættest Mængde flokkedes de i det byzantinske Riges Byer, især i Konstantinopel og Egnene om Sortehavet.

Anis Ødelæggelse og de tatariske Rædsler bragte mange Tusinder over Sydrusland og Krim til Polen og Moldau og videre ind over Europa. — Kilikiens Fald 300 Aar senere sendte atter disse Vredens Børn ud over Syrien, Kypem og Grækenland og videre til Kreta, Rhodos og Italien, til Marseille og Paris. Mangfoldige gik til Ægypten, hvor der allerede var en talrig Koloni af frigivne og frikøbte Krigsfanger, drevne derved af Mameluksultanernes Hære. Abbas sjâ's Voldsbortførelse fra Arakslandene plantede Tusinder ind i Persien og derfra videre til Indien, Sundaøerne og Kina.

Hvormeget der nu end i denne Udvandring lignede Jødernes Splittelse efter Jerusalems Undergang, den mørke Undtagelsesstilling, som det lukte, forhadte jødiske Ghetto, fik de armeniske Kolonier aldrig. De kom til de kristne Lande som beklagede og ofte velkomne Trosfæller; de kom som Hære af slagne Korsfarere og istedenfor til Værn at lukke sig ængsteligt inde som Jøderne, aabnede de sig mod Omverdenen, tog Del i dens Liv og Kampe og blev ofte en udmærket Del af det ny Samfund.

Den armeniske Digter Arsjak Tjobanian har sagt om sit Folk: Armenierne har, hver Gang det historiske Vejr har til-ladt det, været en opbyggende Kraft i Kulturens Tjeneste.

Ødelæggende har de kun været, naar det yderste Barbari, den brutaleste Uretfærdighed har tvunget Sindets Ild ud fra „Arnen“.

Disse Ord bekræfter sig smukt i Koloniernes Historie. Her var ydre Fred, og armenisk Aand og god Vilje foldede sig ud.

Armenierkolonien i Polen viser et godt Eksempel herpaa. Der samlede sig efterhaanden i Polen langt over 100.000 armeniske Kolonister. De fik store Rettigheder og egne Love at leve under. Aldrig kom man i Polen til at fortryde disse Indrømmelser. Skarer af armenisk Ungdom stod med Polakkerne i Slaget ved Grünwald, hvor de tyske Ridderes Magt brødes 1410, og mange faldt ved Varna 1444 mod Tyrkerne.

Fra de armeniske Kolonier stammer et af de sundeste borgerlige Elementer i det gamle Polen og en Række udmærkede Mænd, forlængst polsk følende, er udgaaede fra armeniske Familier, store lærde især.

Kolonien, der i 1625 talte 50.000 alene i Galizien, splittedes under Jesuitternes Forsøg paa at drage dem over til Romerkirken. De allerfleste vandrede bort til Moldau; de tilbageblevne gled med deres Biskop over i den katolske Kirke 1689, selv om de beholdt visse Særrettigheder.

I Moldau blev de trofaste ikke længe, de maatte af Frygt for Tyrkerne vandre til Bukovina og Transilvanien, hvor de grundede to nye Byer, Erszebetváros og Szamos-újvár, der endnu har en kraftig armenisk Befolkning.

Kilikiens Armeniere fik deres mest betydende Koloni i Venedig, selv om der i alle Italiens større Byer slog sig smaa Armeniersamfund ned.

I Venedig var der en Armeniergade, Calle degli Armeni. Det var Armeniere, der grundede Byens første Bogtrykkeri, og en hel Del fremragende Mænd tjente den venetianske Republik; kendt blev især Marineingeniøren Antonio Surian.

Selv til Holland kom betydelige Armeniere.

Noget anderledes tegnede armenisk Emigrantliv sig i det byzantinske Riges Lande.

Saalænge Østrom var i Live, havde Armenierne en Dobbeltstilling, dels som Venner og æresyge Medkæmpere mod Islam, dels i historisk Arv paa skinsyg Vagt for egen Værdighed

og egen national Særhed. Byzantinsk Historie fra ældste Dage er gennemvævet af armenisk Vilje og armenisk Daad.

Allerede fra 6te Aarhundrede var der en kraftig armenisk Koloni i Konstantinopel. En hel Skare af østromerske Kejserere — 24 og 10 Kejserinder var af armenisk Byrd; den „armeniske Tid“ baade i 7de og 10de Aarhundrede hørte til Rigets Glanstider.

I Styrelsen som Statholdere, militære Ledere og i Mængde som Borgherrer, var Armenierne fremme.

Ogsaa i byzantinsk Kunsthistorie har Armenierne haft en dybtgaaende Indflydelse, ja, nyere Undersøgelser vil gøre *armenisk Kunst* til Ophavet for byzantinsk Stil.

Med Østroms Fald og Islams Sejr blev de armeniske Koloniers Stilling totalt ændrede. Armenierne kom under samme Kaar som alle andre Kristenfolk. Rank Selvhævdelse blev umulig. Forsigtig Vigen eller bøjelig Ydmyghed var Livsvilkaaret overfor de muhammedanske Herskere, og det satte paa de armeniske Kolonister det samme Præg af stum Underkastelse eller snedig Selvudfoldelse, som blev alle kristnes Kendingsmærke i Islams Verden — og forkvalede saa mange Sind.

I Aarhundreder at leve retsløst, intet virkeligt Værn at have i Lovene, men kun i de styrendes Godtykke og Luner, maatte især hos de mere livstørstige og fremstræbende sætte Mærker i Karakteren, adskillige undgik ikke moralsk Nedværdigelse; Skammen for den faldt paa de herskende Tyranner, der blev stumpsindede, lade og forfængelige.

Men selv paa tyrkisk Omraade har armenisk Aand og Arbejdsevne sat sine Frugter. Adskillige Armeniere blev under Tvang eller af Magtlyst Muhammedanere og naaede nu og da høje Stillinger i Islams Rækker, de fortsatte de byzantinske Armenieres storherrelige Baner, blev Vizirer, Admiraler og Pasjaer; men ogsaa de, der blev Kristendommen tro, naaede ofte vidt. Der blomstrede armeniske Patricierfamilier op paa tyrkisk Grund, ikke blot rige Handelsherrer, men ogsaa Statstjenere. Familierne *Abro* og *Pagrati* blev fremragende som Raadgivere for Storvizirer. *Dadian'erne* styrede i lang Tid de tyrkiske Krudtværker, *Duz'erne* var

Direktører for Møntvæsnet. *Balian'erne* byggede som Arkitekter adskillige tyrkiske Paladser og Moskéer.

Hvilken Indflydelse armenisk Kunst og Haandflid har øvet i Tyrkiet, bekræfter en tyrkisk Forfatter Subhi Beg i Tidsskriftet „Turan“ lige før Verdenskrigen og de tyrkiske Skændsler mod det armeniske Folk.

„Armenierne har sat deres kunstneriske Stempel paa pragtfulde Moskéer, uforlignelige Fajancer, paa Bedenstjernes, „Mehrab“ernes, Ibentærs Udkæringer, og som de har bidraget til Anatoliens økonomiske Udvikling, har de arbejdet for at pryde det Land med Kunstværker. Fra ét af Centerne for armenisk Arkitektur, Ani, er Stil-Indflydelsen kommen til os, og vi kan se dens Præg paa Lilleasiens Moskéer og Medresséer (theologiske Seminarier). Selv fra vor Tid, ikke blot ved de Paladser, der smykker Bosporos Bredder, men paa vore Gravkapeller (türbé), paa de Prydelser, der smykker vore Gravstene, paa de Turbaner, vi binder om vore Hoveder, de emaillerede Ure, vi bærer, overalt ser vi deres kunstneriske Talents Segl.“

Om Persiens armeniske Tvangskolonier er der fortalt. Men det kan tilføjes, at Sjâ Abbas brugte Armenierne for at knytte Handelsforbindelser med Europa, med Indien og Kina, Armenierne blev baade i Tyrkiet, Ægypten og hele Orienten, sammen med Grækerne, de ledende i Storhandelen. Tobak, Silke, Korn, Frugter og Uld — alt var i Omsætningen næsten udelukkende i de undertvungne kristnes Haand.

Men det smukkeste Vidnesbyrd om Aandskraft og Fædrelandsfølelse i den armeniske Udvandring, er *Mekhitaristernes* Daad.

Denne Gerning, der blev til Genrejsningen af Grundlaget for aandeligt og videnskabeligt Liv paa armenisk Sprog, vakttes til Live af Munken Mekhitar Manúk fra Sivas i Lilleasien, hvor han fødtes 1676.

Fyldt af en ubetingelig Lystrang, stiftede han som ung Klosterlærer med en Flok trofaste Lærlinge et Forbund, hvis Maal var Kamp for Troen gennem Kundskab og Klarhed for éngang at vække hele det kristne Østen af dets dybe Søvn.

Han vandrede med sine 10 „sammensvorne“ til Konstantinopel 1701, men forstod snart, at indenfor det tyrkiske Rige var der ingen Arbejdsvilkaar.

En Tid lang bosatte den lille, viede Skare sig i Medon i Morea, der dengang var i Venedigs Magt, og her lagdes

Grunden til Arbejdet 1705, og Midler samledes. Men allerede i 1715 maatte Mekhitar og hans Flok afsted; thi Tyrkerne angreb Morea. De drog nu til Venedig og fik her, hvor en kraftig og anset armenisk Koloni boede, Tilladelse til at slaa sig ned paa den ubeboede Laguneø San Lazzaro. Et Kloster blev bygget paa denne idylliske Plet, og Mekhitar og hans Medarbejdere gik for Freds og Styrkes Skyld over til den romerske Kirke, 1717, de blev Benediktinermunke.

I over 30 Aar arbejdede Mesteren med sine Brødre og døde saa 1749 som Erkebisp i Rang.

Men hans Livsværk stod urokkeligt og er stærkt den Dag i Dag. Det samlede sig efterhaanden som en storslaaet Gærning for Armeniens Videnskab og Litteratur.

Med en uslukkelig Kærlighed til det armeniske Sprog tog Mekhitaristerne fat paa at udgive gamle Skrifter og oversætte Tidernes betydelige Værker til armenisk. Mekhitar udgav selv udførlige grammatikalske Arbejder og en stor Ordbog over oldarmenisk. Ved Siden af gik han til at forberede en Ungdoms- og Skolelitteratur i ny-armenisk, Lærebøger og opbyggende Skrifter. Hans Elever fortsatte tappert. I 1773 plantedes en Koloni af Mekhitaristsamfundet først til Triest, siden til Wien 1811, hvor dets Kloster fik en stor Virksomhed.

Det stille, skønne Værk har faaet en gennemgribende Betydning for armenisk Aandsliv.

En stor Del af Armeniens gamle Litteratur er kritisk gennemarbejdet, forklaret og delvis optrykt i herlige Udgaver. Billedværker og poetiske Samlinger er udgivne. Hidtil ukendte Haandskrifter af Værdi er fundne frem og blevne trykte. Store, kostelige Bibliotheker er samlede baade i Venedig og Wien, og dér oprettedes et Trykkeri, som blev navnkundigt.

I disse stille, venlige Klostre har armeniske Aandsarbejdere ejet et Værksted af stor Værdi.

Men desuden oprettedes senere Præstekollegier og Lærerseminarier; thi til Klostrene knyttedes ved rige Gaver fra armeniske Patrioter betydelige Ungdomsskoler med Ophold for de studerende.

Baade Moderklostrene i Venedig og i Wien har senere

grundet smaa Lærdomshjem med Pension og Undervisning rundt om i den armeniske Verden, de saakaldte „convicter“.

En Række betydelige lærde har arbejdet i Klostrene, og det er svært at maale, hvad dette mægtige Arbejde har betydet for armenisk Selvfølelse og Tænkning, mest af alt er

Arsén Aidinian (f. 1825, d. 1902). Berømt Mekhitarist,
Sprogforsker og Erkebisp.

at prise det myreflittige, systemfaste Arbejde, der er gjort for fra Oldtiden til nu at følge det armeniske Sprogs Udvikling og forklare den.

Mekhitaristerne smedede taalmodigt Redskabet til at løfte deres Folk bag det mørke, vilde Hegn over til en ny Dag; men hvor var den Kraft, som kunde sprænge Spærringen?

V.

DEN INDRE REJSNING I DET ARMENISKE FOLK

I fordums Dage var Tyrkiet og egentlig hele Islams Kreds af Lande lukkede inde fra Omverdenen som i en aaben Begravelse.

Det fjendtlige Forhold, hvori tyrkisk Styre levede til de kristne Nabostater og den Uhygge og Uvilje, den europæiske Almenhed følte overfor islamitiske Stater, bidrog til den politiske Afspærring.

Dertil kom, at de hærgende Smitsoter, der Gang paa Gang hjemsøgte Europa og ofte sneg sig ind fra de tyrkiske Grænselande, efterhaanden gjorde Spærringen ønskelig. Der laa om Tyrkiet, hvad man dengang kaldte en Pestkordon, brede, kun svagt bebyggede Landbælter med stærk militær Bevogtning.

Europas aandelige Strømninger mærkedes ikke, ja anedes knap bag dette Hegn, og de fangne Kristenfolk derinde levede i en underlig Stivnen, fæstede til en død Fortid og en ubevægelig Nutid.

De ejede i deres Forkuelse ikke Kraft til at sprænge den haarde Skal og skaffe sig Lys og Luft udefra, selv hvor de bitrest savnede den. De „ventedede og bad“ og holdt deres svage Lamper brændende.

Længe var Europa Tyrkiet underlegent i Vaabenbrug og krigersk Kraft. Tyrkefolkene bragte ind i Islams Kreds en brutal Styrke, som Araberne aldrig magtede at give. Araberkhaliferne ejede først Troen og fik derved Magten. Deres Storhed laa i deres Stilling som „Guds Statholdere“. Magtskifte hos Araberne udsprang af religiøse Kampe. — Tyrkerne

ejede først Magten og fik saa Troen. Deres Storhed laa i enig Underkastelse under Sultanens Magtret — „jassak“ 卍 blind Lydighed under en Høvding. Magtskifte hos Tyrkerne ud-sprang alene af det sejrende Sværds Ret, det signedes saa af Troen. Om dens Indhold stredes kun lidet, det havde man hverken Vilje eller aandelig Kraft til. „Islam hvilede i Sværdenes Skygge.“ — Under den stivnede Statsform visnede Tyrkiet, medens Europas spirende Videnskab opfandt bedre og bedre Krigsmidler, til det var det overlegne, og efter 1699, hvor Tyrkerne maatte slutte en ydmygende Fred, skinnede svage Straaler af Lys udefra ind til de kuede Folkeslag.

Den aldrig helt døde Følelse af Sorg indenfor den europæiske kristne Verden over de fangne Trosfæller i Islams Vold og en uklar Smærte over den svigtede Korstogspligt — var allevegne i Europa en Streng, der kunde bringes til at klinge, og som Statslederne hurtig vidste at bruge — til to Sider — baade som Middel til at faa Stemning op i Felttog mod Islams Lande og som Middel til at kalde paa de undertrykte Folks Medvirken, fremkalde Sympathi, Hjælp, muligvis indre Oprør, der kunde lette krigerske Bevægelser for dem selv.

De kuede Kristenfolk hørte omsider Kølleslagene mod deres Fængsels Porte, og i deres barnlige Opfattelse af Europa som en mægtig Hær af Trosfæller, der blot vilde ind for at hjælpe dem, blussede Haabet op i mange Sind. Det opløstes atter i Smærte og Skuffelser for paany at vokse sig stort og straalende i Venteaarenes Tyngde.

Det 18de Aarhundredes senere Del blev Forberedelsens Tid; de lønlige Safter begyndte at stige i de vinterfrosne Sind, og med det 19de Aarhundrede, Islams indre Opløsning og Europas lyse Vækst, foldede Bladene sig ud og Træ paa Træ, Folk efter Folk, strakte livsfriske Kviste ud mod Luft og Frihed. Serber, Græker, Rumæner faar som en ny Jord, en ny Himmel — de bliver befriede for Tyrkedømmet.

Dybest inde i det mørke Rige sad det armeniske Folk, mest magtløst, fjernest fra de friske Vande derude.

De Lyshuller, Tyrkelandene havde til den øvrige Verden, de store Havnestæder, kunde kun give svagt Genskin ind

over Bjærgene, og Armenierne i Kolonierne, der først kom i Bevægelse, magtede ikke at faa et virkeligt Samarbejde i Gang med Folkets Masse derhjemme.

Det, der maatte til, før en fælles national Vilje kunde fødes, var en Sammenarbejden i Midler og Maal af den spredte, forkomne, ja stedvis forvildede Folkefamilie, der under vidt forskellige Kaar og Indtryk levede Livet, kun bundne sammen i Bevidstheden om alle at være Armeniere og have samme Tro og lide under samme tunge Smærte.

Lysen i Armenien blev tændt fra Bagdøren. Det blev det halvbarbariske Rusland, der bragte den første Lindring og slog en Rude ind i det tilriglede Hus.

Russerrigets stadige Vækst mod syd og Kejserinde Katharina II's storladne Planer om Overherredømmet over Islams Lande, hvortil hun opmuntredes af sin Yndling Patiomkin, drev russisk Magt ned over Kaukasus. Det svage georgiske Kristenrige opad Kæmpebjærgenes sydlige Hældning kunde vel behøve den store Tros fælles Støtte. Georgien var under de persiske Armenieres Förtvivlelse blevet den druknendes Halmstraa. Der søgtes et Forbund knyttet mellem de armeniske Ledere og Kongen af Georgia. En indisk, højtbegeistret ung Armenier, Emin Hovsepian, søgte at knytte Rusland til sin Idé om et Kristenrige under Ruslands Haand som Dæmning mod Islam. — Kejserinde Katharina greb ind, hun vilde udfri Armenien og gøre Patiomkin til Landets Konge.

Paa russisk Tilskyndelse beredte de persiske Armeniere et Oprør; men det kvaltes, og Rusland trak sig tilbage. Armenierne blev haardt tugtede af den persiske Statholder, Patriarken blev fængslet og dræbt ved Gift, flere Stormænd lagt i Jern og deres Landsbyer og Borge ødelagte. 1786.

Men omsider var Tiden moden. De opløste Forhold i Persien, da det kadjariske Fyrstehus søgte at faa Landets Trone, bragte Kampe med sig ogsaa i det persiske Armenien, hvor Tatar khanerne sloges for og mod de nye Magtranere. Den skrækkelige Gilding, Kadjarernes Hærfører og en Tid lang Konge, Agha Mohámmed khân, brød ind, og Landet røg af Ild og Blod 1797. I Selvopgivelse kastede Georgiens døende Konge sig ind under Rusland, og hans Søn overgav sin Krone

til Ruslands Kejsers 1799. — Georgien, det gamle Kristenrige, blev siden for mange Aar en russisk Landsdel. Da Gildingens angreb, stormede og plyndrede Tiflis, greb Rusland ind, udjog Perserne og tvang ved Freden i Gulestan 1813 Persien til at afstaa sig alle sine Lande nord for Araks undtagen Erivan og Etjmiadzin, Patriarkens Residens.

En Opstand i det nys erobrede Land, støttet af den persiske Tronfølger, Abbas Mirza, der med stor Vaabenmagt

Nerses Asjtarák, f. 1771, d. 1857.

trængte frem, var Russerne ikke straks i Stand til at tøjle, 1826. De appellerede til Armenierne, og den armeniske Erkebisp i Rusland, Nerses Asjtarák, en ildfuld, højtbegavet Patriot, rejste sit Folk i Arakslandene til Daad.

En forenet georgisk-armenisk Hær under den armeniske Fører Madatof tilkæmpede Russerne Sejren. Nerses selv med Kors og Kaarde red med i Spidsen for Hæren. Snart tvang den russiske Feltherre, Fyrst Paskiévitj, Persien til Fred. Det hele armeniske Omraade til Araks forenedes med Rusland.

Etjmiadzin kom nu under russisk Herredømme, 1828. Velvillig overfor Armenien og Nerses, der senere blev Katholikos (1843—57), oprettede Rusland „Provinsen Armenien“; men Vinden drejede snart. Den autokratiske Paskjevitsj, der var Vicekonge, forbitredes ved at støde paa den Mening hos Nerses som Ordfører for den raadende armeniske Kreds, at Landet skulde være en selvstyrende armenisk Provins under russisk Højhed, medens den russiske Feltherre blot havde givet det Navnet „Armenien“ til Pynt som en Narresut for de nye Undersaatter af den hvide Tsar. Nerses faldt i Unaade og blev fjernet.

Men langt ind i den armeniske Verden, der ikke saa Ruslands egennyttige Planer, men blot Frigørelsen fra Islams Aag, kom der heftig Bevægelse, der blev endnu større, da Rusland i en hastig og lykkelig Krig mod Tyrkiet Aaret efter tog Kars og trængte frem udover Erzerum, medens de russiske Hære paa Europasiden marsjerede ind i Adrianopel, hvor Freden underskrevs 1829. Rusland beholdt i sin Magt tyrkisk Kavkasus og de nordligste Dele af Armenien syd for Georgien.

Bevægelsen blandt Armenierne fik som Udslag en stor Udvandring fra Persien og Tyrkiet til de russiske Dele af Fædrelandet. 40.000 persiske Armeniere og 90.000 tyrkiske søgte Bo under „kristent Styre“.

Det blev en elendig Udvandring. Halvdelen omkom af Sygdom og Sult, før de fik Boliger anvist.

Ruslands kolde og afvisende Holdning laa dels i en bevidst politisk Modstand mod en stærk armenisk Udvikling ved den nye Rigsgrænse, dels i den fra Byzans arvede Uvilje mod „de armeniske Kættre“.

Atter stod den svage og ensomme, men ubøjelige armeniske Kirke som en Hindring for de nye Herrer. Allerede nu begyndte saa smaat den senere bitre Misstemning mellem Armenierne og deres Befriere.

De Løfter og Indrømmelser, den russiske Regering forhen havde givet Armenierne, som man dengang vilde bruge til Løftestang under Tyrkiets Nedbrydning og derfor vilde vinde, ophævedes under de nye Synspunkter, efterhaanden som man følte sikrere og kunde undvære armenisk Hjælp. I Aaret

1836 indførtes en ny Statut „polozjenie“, der satte Armeniernes kirkelige og kommunale Liv under vagtsom russisk Kontrol. Det kirkelige Raad, Synoden, der skulde styre alle indre Anliggender i den armeniske Nation, kunde kun vælges med russisk Billigelse af hvert enkelt Medlem. Dette Raads Forhandlinger skulde overvaages af en russisk Regeringsmand. Hver ny Katholikós skulde bekræftes af Tsaren for at overtage sin Stilling. Rusland gav sig til at tøjle de armeniske Drømme.

Hovakim Lazaref.

Men alligevel — flere Hundrede Tusinde Armeniere var fra et nedværdigende Aag under vantro Barbarer, de tatariske Khâner, uden Sikkerhed for Liv eller Ejendom komne ind i et kristent Rige, hvor en vis Orden og Ligelighed for Loven herskede, — og hvad mere var, Portene ud til en større og friere Verden var aabnede.

Kavkasuslandene kan i deres hele Udvikling vise, hvad Armenierfolket har betydet. Under russisk Fred er det Mester for det nye, stærke Liv i de af Islams Aag lammede Egne.

Allerede i 1818 grundede den i russisk Tjeneste højtstillede Armenier Hovakim Lazaref i Moskva et Institut for unge

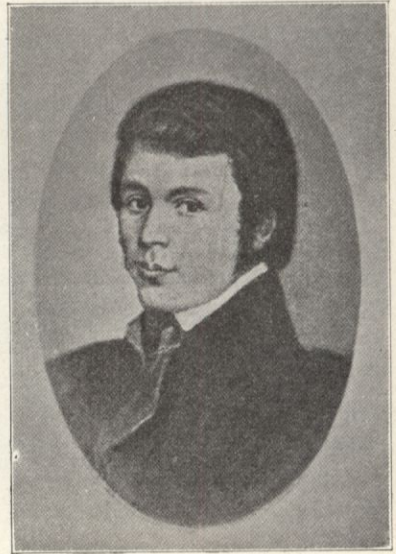

Landsmænd, og en hel Skare af kundskabsrige Lærlinge gik ud herfra. Andre kom til de russiske Universiteter, ja enkelte til Dorpats tyske; den første var Vækkeren af ny-armenisk Litteratur i det friede Land, *Khatjatur Abovián*; han skrev først af alle paa Folkemaalet og i sin vægtige Skildring „Armeniens Saar“ viste han sit Folk, hvad det havde vundet ved fra Islams tunge Rædsel at naa over til russisk Styre.

Medens dette gik for sig ved Armeniens Grænser, rystedes den europæiske Del af Tyrkeriget af Grækernes Frihedskamp. Den stærke Genklang, denne frygtelige Krig fandt i Europa gennem den filhelleniske Bevægelse, Byrons Død for Hellas, alt bragte for den europæiske Samtid sin længe forsømte Ridderpligt frem mod de smaa i Østens Trældom, ikke mindst lød en manende Røst til Kirken og til den kristne Korsfarervilje, der forlængst havde forpuppet sig i Missionærens ydmyge Skikkelse.

Romerkirken havde siden de kilikiske Kamptider under Korstogene været i Berøring med Dele af det armeniske Folk og et ikke helt ringe Tal af Armeniere rundt om i Middelhavets østlige Kystbyer var vundne for den.

Frankrig, der som en Arv fra Korsfartiden beholdt en ledende Stilling i Orienten og ved Munkeordener, især Dominikanerne, og religiøse Skoler udbredte sit Sprog og visse ydre Livsformer dér, fik ved tyrkiske Indrømmelser Ret til at være de katholske kristnes Protector; ogsaa dette lokkede baade Grækere og Armeniere til Catholicismen. Men istedenfor at blive en Vejleder til Europa for Armenien, blev Romerkirken kun en Spaltning af det armeniske Samfund. Ved

Khatjatur Abovián.

sin afvisende Holdning overfor Grigorianerne og ved den lidt hovne Overlegenhed, de armeniske Katholiker ytrede overfor de gammelttroende, gled de ud af Fællesskabet. De katholske Armeniere undgik helst at kalde sig Armeniere; de nævnede sig selv Katholiker og talte i de velhavende Kredse helst fransk eller italiensk. Katholikerne fik deres egen Patriark i 1740 i Kilikien. Fra 1866 bor disse Patriarker i Konstantinopel. Først ned mod de sidste Tider drev Armeniens Lidelser Blodsfølelse og Medlidenhed op i alt armenisk Sind, og da gled ogsaa den romerske Del af Folket med ind i den nationale Kampfront, selv om det ikke bør glemmes, at allerede i 1846 stiftede katholske og grigorienske Armeniere i Fællesskab „det nationale Selskab“ til Fremme af Folkeundervisning. De katholske Mekhitaristers storartede Virksomhed er før omtalt. De var aldrig i Tvivl om, at deres Arbejde gjaldt Armenien uden Hensyn til kristen Trosform.

Den protestantiske Mission, der er ung i Armenien, har haft en langt mere umiddelbar Indflydelse paa Folkets aandelige Rejsning. Det er her særlig de store amerikanske Kirkesamfund „Congregation of America“ og „Presbyterian board“, som har udført et stolt og tappert Arbejde dybt inde i det mørke Land for Lys, Kundskab og Karakterdannelse og ogsaa praktisk Dygtighed. Man kan ikke i faa Ord maale, hvad protestantisk Aand har udført i Armenien. Den har mindre, skønt desværre ogsaa, rettet sin Opmærksomhed paa at drive den gamle Kirkes Børn til sig end paa at ryste op i og tvinge denne Kirke til mere levende kristen Gerning end hidtil, hvor den mente, at alt var gjort med dens ubrydelige Vagthold mod Islam i den Form, som Forfædrene havde givet den.

Den protestantiske Mission kom allerede omkring 1840 ud til Tyrkiet. Det var som Bibelselskab, og den første Gerning var en Oversættelse af Bibelen til Folkesprog. Siden er fortsat med hele Rækker af Oversættelser til Oplæring og højere Udvikling af det armeniske Folk. Senere trængte engelske og amerikanske Missionærer ind til Hjærtet af det mørke Land, aabnede Skoler, Værksteder, Præste- og Lægecollegier og bragte Forbindelse mellem det kuede Armenien og det demokratiske, selvfolende Amerika.

Denne stigende Følelse for de underkuede Trosfæller i Tyrkiet satte paa anden Maade sine Spor.

Det 19de Aarhundredes offentlige Mening krævede med en vis Kraft, men uden virkelig Forstaaelse og uden alvorlig Offervilje, at der skulde gøres „noget“ for at lindre de kristnes Stilling i det tyrkiske Rige, hvis indre Svaghed og forestaaende Opløsning blev Hvermands Viden.

Men her opstod en alvorlig Vanskelighed.

Netop denne Trossætning om Tyrkiets snare Død og Angsten for de uundgaaelige Kampe og blodige Rivninger, der vilde opstaa ved Magtskifte i de store, rige Verdensegne, gjorde Stormagternes Politik overfor Tyrkiet urolig og famlende.

I det 19de Aarhundredes første 3 Fjerdedele blev det Magtkampen mellem Storbritannien og Rusland, der greb skæbnesvangert ind i de underkuede og kæmpende Folks Liv i Orienten; senere blandede ogsaa andre Stormagter sig i Spillet.

Ruslands Fremtrængen mod Konstantinopel mente England at maatte hindre for enhver Pris. Efter det Kuldegys, som gik gennem engelsk Magtfølelse, da Napoleon d. store alvorligt fantaserede om at ramme sin ubetvungne Fjende England ved et russisk Angreb paa Indien, har England i hundrede Aar, til op mod Verdenskrigen, søgt at sætte Bom for Ruslands Fremrykning mod Middelhav og Indien, og som Barrikade brugte engelsk Politik Tyrkiet, som derfor skulde opretholdes som Magt.

Medens engelsk offentlig Mening under Indflydelse af kirkelige og humane Strømninger saa paa Tyrkiet som en Forargelse for Gud og Mennesker, arbejdede engelsk Storpolitik for at styrke netop denne Stat. Modsigelsen søgtes udlignet ved at den engelske Regering lovede at sikre ad indre tyrkiske Reformers Vej den undertvungne kristne Befolknings religiøse og menneskelige Frihed.

Hver Gang Rusland paa krigersk Vis søgte fremad mod sit Magtmaal Konstantinopel, greb England hindrende ind. Allerede under Grækeropstanden 1829, hvor dog baade Rusland og England, lidt surmulende, støttede Grækerne, maatte Russerne nøjes med faa Frugter af deres betydelige Vaaben-sejre; de maatte vige for engelske Trusler.

Frygteligst kom Armenierne til at bøde under denne Turnering. De kom ind mellem den europæiske Politiks Møllesten og maledes itu.

Set med verdenspolitiske Øjne var det stadig Armeniens urokkelige Ulykke, der gentog sig, at Landet laa som et Stridens Æble mellem to Stormagter, overfladisk set Tyrkiet og Rusland, der nu var traadt i det magtløse Persiens Sted; dybere forstaaet stod Kampen mellem Rusland og England.

Til sidst kastede England sig aabent ind i Krig mod Rusland, der i 1854 paany var ude i sin gamle Mission, at knuse Tyrkiet og „fri Trosfællerne“. Stillingen i Europa trak Frankrig med paa Englands Side og af politisk Beregning selv det gryende Italien, dengang endnu Sardinien, og Rusland blev i den saakaldte Krimkrig slaaet tilbage fra alle sine tyrkiske Erobringer og tvungen til en ret svær Fred.

Atter var de underkuedes Haab blevet skuffet, atter havde mangfoldige blandt dem røbet Følelser, lagt deres skælvende Hjærter for de fremrykkende Befrieres Fod, tjent dem som Hjælpere, Vejvisere, Spejdere.

Tilbageslaget blev bittert. Ikke blot maatte de se de grumme Herrer atter lukke Fængslets Porte om dem; men disses Mistillid, Hævn og Haan maatte de kristne taale. Allerede under Krigen var der, især i Armenien, begaaet grusomme Gerninger af Kurder og tyrkiske „basjibozuk“er, Friskarerer, uden Vej eller Mulighed for Oprejsning eller Ret for de plyndrede eller myrdedes efterladte.

Den offentlige Mening i Vesteuropa, der nu anderledes end forhen var underrettet om Forhold og Tildragelser i de tyrkiske Lande gennem Konsuler, Missionærer og rejsende, var opskræmt og krævede Sikkerhed for de af deres egne Regeringer svigtede Trosfæller. Regeringerne var delvis selv grebne af denne Følelse, delvis ønskede de at bruge den for at faa yderligere Indflydelse og Magt overfor den tyrkiske Regering.

Derved opstod nu den Række af fremtvungne Erklæringer fra „den høje Port“, den tyrkiske Regering, til Magterne om en ændret Stilling for de kristne Undersaatter.

Allerede da Ægyptens dygtige Styrer Mehemet Ali gjorde Oprør mod sin Lensherre i Tyrkiet og en Tid lang var ved

at faa Overtaget, og Vesteuropa med Ængstelse saa denne menneskelig følende Mand fæste sit Herredømme i et Land, som man selv ønskede Magten i, forstod Sultanen Abd-ul-Medjid, der lige var kommen til Magten, paa Stormagternes Tilskyndelse det kloge i at vinde Europas Sympathi ved at udstede en Erklæring: *Hatt-i-sjerif* (Det ædle Haandskrift) i *Gülkhané 1839*, hvor han lovede alle Undersaatter uden Forskel paa Race eller Religion sit Værn for Liv, Ære og Ejendom.

Saaledes indledtes den Række af Løfter om Bedringer og retslige Tilstande for de kristne, der for det europæiske Diplomati blev Røg i Øjnene paa den offentlige Mening og af den tyrkiske Regering afgaves uden Spor af Vilje til Indfrielse; de var, som en tyrkisk Statsmand engang udtrykte sig, et firkantet Hjul; men for den underkuede Befolkning var de langt værre end intet, maaske med Undtagelse af de store Havnestæder, hvor europæiske Øjne skulde narres, og visse taalelige Former dreves igennem; thi de blev den Forargelsens Sten, der gav den svage Part et Retsgrundlag for sine Klager, ændrede dem til Krav — og derfor forbitrede Herrefolket, der aldrig vilde anerkende — en „Kristenhund“, en vantros Krav.

Det kan gentages om Vesteuropas, særlig Englands Stilling til Tyrkiet, hvad der tidligere er sagt om Østroms. Tyrkerne, som det Barbarfolk det er, forstaar kun to Ting i Forhandling med andre: Stærke Vaaben og ubrydeligt Retssind. England *vilde* ikke anvende Vaaben mod Tyrkiet, og derved blev alle dets Krav hule og betydningsløse. Det vidste de tyrkiske Statsledere, og de forstod snart den Kunst at bruge deres Viden.

Englands Førsteminister under Krimkrigen, Lord Aberdeen, sagde om tyrkiske Reformer: „Trods den gunstige Mening, mange har, er det svært at tro paa, at Tyrkerne kan forbedre sig. Det er sandt nok, at under Forholdenes Tryk kan de udstede gode Love; men hvis disse ikke er under kraftig Kontrol af en fremmed Regering, føres de aldrig ud i Livet. Hele det tyrkiske Regeringssystem er i Bund og Grund usselt og umenneskeligt. Jeg taler ikke her om de Fabler, der opfindes i St. Petersborg eller Wien, men om de talrige Depesjer fra vort Sendebud Lord Stafford og vore egne Konsuler, der for vore Øjne maler et skrækkeligt Billede af lovløst Tryk og Grumhed.“

Alligevel, trods dette klare Blik i selve Englands Styrelse, vedblev man at trøste Almenheden med afgivne Løfter og højtidelige Regeringserklæringer fra Konstantinopel.

Efter Krimkrigen udstedte Sultanen, hvis Rigsgrænser var blevne opretholdt af Vestmagterne, paa Opfordring atter en Bekræftelse paa tidligere Løfter. Han udgav *Hatt i Humajun* (kejserslig Haandskrivelse) 1856. Dette Papir lovede alle Portens Undersaatter ikke blot éns borgerlige og menneskelige Rettigheder, men føjede følgende Erklæring til: Eftersom alle religiøse Bekendelser nyder og fremdeles skal nyde Frihed i mine Lande, skal ikke én af mine Undersaatter møde Hindring i Udøvelsen af den Tro, hvortil han bekender sig, og maa ikke i den Henseende lide selv den ringeste Tvang.“

Maaske var denne Tilføjelse fremkommen paa europæisk Foranledning eftersom den „Religionsfrihed, man hidtil havde nydt, var af den Art, at en ung Armenier Hovakim var bleven dømt og hængt under Forhaanelser mod Europa; man havde fæstet en Hat, Europas Kendetegn, paa den hængtes Bag, i Konstantinopel 1844, fordi han i Tillid til Traktatløfter var gaaet tilbage til Kristendommen fra Islam!

Det nye „Løfte“ fik næppe andre Tvangsmuhammedanere til at prøve Trosfrihedens Bærekraft.

Det hele var og blev en fortsat Løgn og Affektation i Europas Stilling til Tyrkiet.

Medens Europa opførte dette Blændværk, udviklede Forholdene sig anderledes indenfor Rigets Grænser. Langsomt og tungt gik det op for den asiatiske Styrelse, at nye Strømninger af farlig Art, de nationale, var ved at opstaa i „den kristne Hjord“.

Man havde hidtil i Ladhed og Ringeagt overladt det indre Liv blandt de kristne til dem selv; man gjorde knap Forskel mellem de mange Nationer, det interesserede ikke det ringeste. Alle, der hørte ind under Grækerpatriarkens Højhed, kaldtes Rum-milleti (Romerfolket) — om de var græske, serbiske, bulgarske eller rumænske var fuldkommen ligegyldigt for de styrende Kredse. Armenierne ansaas paa Grund af deres særlige Kirke for et andet Folk: Ermeni-milleti.

Først det serbiske Oprør og den græske Frihedskrig med dens smærtelige Følger for Sultanen, fik Forstaaelsen lidt op.

Saalidt begreb man forhen, hvad Nation vilde sige, at Ordet „sirb“ (Serber) gik over i tyrkisk i Betydningen Oprører og ikke taaltes som Betegnelse for et særligt Folk.

Man begyndte nu i Rigsstyrelsen at foruroliges og forbitres. Man kendte kun én Vej overfor trodsende Slaver, sætte Skræk i dem, tugte og kue eller slaa dem ned. Europas Indblanding i lovlig Ejerret var en utaaelig Anmasselse.

Men Forholdene i Verden var ændrede. De Tider var længst forbi, hvor Tyrkiet, hvilende i sin egen Magt og sit karske Barbari, kastede de europæiske Sendebud i „De syv Taarnes Fængsel“ som Tegn paa, at nu vilde man Krig med deres Konger; de Tider var forbi, hvor Sultanens ferasjbasji (Chefen for Livgarden) slog Tænderne ind i Munden paa Frankrigs Udsending, fordi han gav Sultanen et hastigt og skarpt Svar, og Frankrig fandt sig deri.

Tyrkiet var nu selv bleven lille mod Europas store. Tyrkiet maatte gribe til en anden Fremgangsmaade, og med al den Værdighed, som gammel Magtfølelse giver, og den Forstillelse, som Orienten er Mester i — „terbiet“, som det kaldes — uddannede den tyrkiske Regering „det nye System“. Den anlagde en Maske af glat og nobel Fornemhed, fransk Sprog og fransk Elegance, en høj Forsikren om menneskelige Idealer, om Herskerens Pligter og derfor Mulighed for et fælles Grundlag i politiske Forhandlinger.

Det europæiske Diplomati mødte forekommende Forstaaelse og fin, vigende Forhandlingsmaade, stadig Nølen, Udskydelse, ny Overvejelser — alt under Skin af de uhyre Vanskeligheder, de iøvrigt, indrømmede Tyrkerne, rimelige europæiske Krav mødte, naar de skulde gennemføres i et muhammedansk Land.

Derigennem opnaaede den tyrkiske Regering meget. Først Tid til selv at handle bag Sløret, saa den Forestilling hos Modparten, naar han vandt én eller anden Papirsindrømmelse, at det var en betydelig diplomatisk Sejr, han hjembragte, — og endelig Mulighederne for at benytte sig af den stadige, onde Undervandsrivalisering mellem Stormagterne i Tyrkiet og ved smaa Særindrømmelser og Gaver til én af dem at vinde Hjælp til at modstaa en anden.

Det blev Tyrkiets kloge Balancepolitik, der bar det gennem mange Farer. Det kunde altid, selv i sine skamløseste

Handlinger finde den Stormagt, der solgte sin „kristne Harmé“ for én eller anden Fordel.

Den eneste sande Modstander, Tyrkiet mødte, var den vaabenløse Medfølelse ude i Europa med de ulykkelige Ofre for dets Tyranni, og denne Medfølelse blev dulmet med Papirsindrømmelser.

Det var et andet Ansigt, Tyrkiet vendte indefter.

Allerede Sultan Mahmud, der kæmpede og tabte mod Grækerne, havde forstaaet, at der først og fremmest maatte større Magtsamling til. Den tidligere halvt opløste Tilstand med de mange, selvraadige Lensmænd — Derebeg'er (Dalfyrster) — skulde ophøre, og han lod dem knuse med sin nydannede Hær.

Herredømmet i Armenien var næsten gledet ud af Sultanens Haand. Fejdende Kurdehøvdinge var de raadende; de armeniske og andre kristne Bønder var slet og ret deres Lydslaver; selv den tyrkiske Befolkning var kuet af dem. Afgifter til Konstantinopel betalte de kurdiske Herrer kun i Ny og Næ. Landets øverste Styrelse sad dengang i Bagdad, og det var langt borte. Hvert 4de, 5te Aar drog Statholderne herfra med Militærstyrke og Bjærgkanoner til Kurdistan, som Landet nu kaldtes, stævnedes de urolige Høvdinge, holdt en Slags Klapjagt paa de trodsende og tvang de uheldige til en haard Tribut. Til Tider opstod i den kurdiske Herrekreds én eller anden Kæmpe, magtlysten og grum. Som en Hvirvelvind bredte han sin Magt til alle Sider, plyndrede og lagde øde, især sine Modstanderes armeniske Landsbyer; thi de var værgeløse. De skadelidte Høvdinge klagede i Bagdad, og den hele Tilstand var Skam og Skade for Sultanen. Han sendte en Hær ud mod Kurderne. Englands Konsul i Bagdad havde forlangt Oprensning og Ordenens Genoprettelse efter et stort Myrderi paa de kristne Syrere nær Mossul. Misdæderen var den blodigt storladne Bâder Khân Beg, en rigtig Kurdehelt, der havde faaet en stor Del af det kurdiske og armeniske Land i Syden under „sin lange Arm“.

„I hans „Rige“, sagde Folkesangen, „var der saa sikkert; at et Barn kunde bære Guld paa sit Hoved, uden at nogen vovede at røre det“; thi Bâder Khân var en streng Dommer, ligelig overfor Muhammedaner, kristen og Jøde. Han

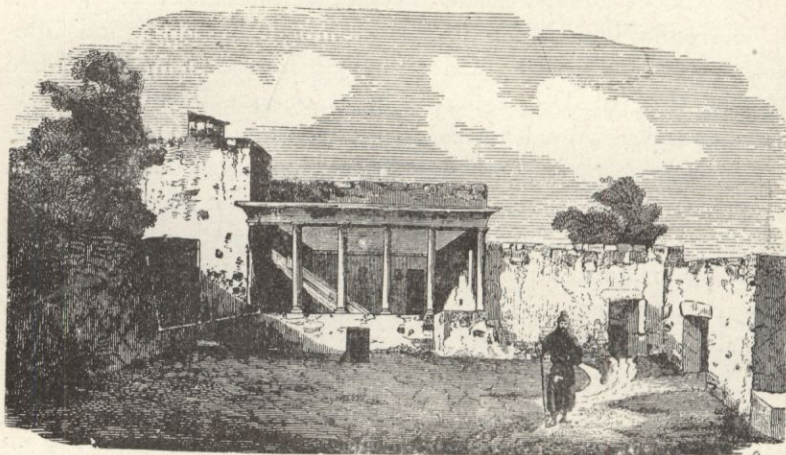

holdt to gamle Rabbidere, der i hver Forbrydelse, han ikke dømte efter sit Lune, søgte den passende Straf i Moseloven, og deres Udsagn blev bogstavelig opfyldt.

Men mod sine Fjender var Bâder Khân „Storm og Ild“.

Efter nogle Aars Krig var Kurdeherredømmet knust. Bâder Khân blev opjaget og dræbt.

Armenien laa for Tyrkens Fod, 1848.

Armenisk Storbondgaard nær Ararat.

Den „Orden“, der nu indførtes i Landet, gjorde Tilstanden endnu ulykkeligere for de kristne. De „friedes“ efter Loven fra det kurdiske Voldsdømme, skulde ikke mere betale Afgifter og gøre Hovarbejde for Høvdingerne, men istedenfor give Skat til Sultanen af Jord, Hjord og hver Mandsperson fra 8 til 60 Aar, denne i Islam foragtede Skat, „askerié“, som de vantro skulde give istedenfor Værnepligt, som man ikke fandt dem værdige til. Rundt i Landets Byer blev der indsat tyrkisk Myndighed, og der blev lagt Militærgarnisoner. Det hele Omraade blev delt i Vilayeter, hver med sin Vali (Guvernør), de siden saa kendte 6 armeniske Omraader: *Erzerum, Sivas, Mamuret ul Azir, Diarbekir, Bitlis og Van*. Det var de Egne i Tyrkeriget, hvor endnu en betydende Del, ja de fleste Indbyggere var Armeniere eller i alle Fald kristne; Grækere og Syrere boede der ogsaa.

Men Ulykken var, at medens Tyrkerne vel sørgede for at faa, hvad de kunde kræve og ofte med skammelig Forhøjelse, ejede de sjældent Sind eller Magt til at hindre Kurderne i at tvinge de gamle Afgifter fra deres „Slaver“.

I mangfoldige Tilfælde maatte Armenierne betale dobbelt; Nægtelse til én af Siderne førte enten til tyrkisk Fængsel og

Armenisk Landsby paa Taronsletten.

Mishandling — eller til kurdisk Hævn og Ulykke. Nye Bortvandring, Flugt, Opgiven af Jord blev Følgen, og især Indvandring til de mere værnede, ordnede Byer med deres Arbejdstilbud, alt som Tyrkeherrerne og deres Følge, Skrivere og Snyltere, Soldater og Lastbærere flokkedes dér.

I disse tyrkisk-armeniske Byer, i Erzerum, Van, Sivas, Charput, dannedes smaa Kærner af oplyste Armeniere; nogle blev ved Arbejde, Held og Dygtighed velstaaende. De blev Grundlaget for en mere selvfølende og bevidst Borgerstand. Her kunde Skoler og Missionsstationer virke og Baand knyttes til den fjernere Omverden.

Ruslands endelige Underkuelse af de muhammedanske Bjærgfolk i Kavkasus, Lesgier, Tjetjener og Tjerkesser i 1864, bragte en mægtig Bølge af indvandrende Halvbarbarer til Tyrkiet, hvor de som Trosfæller fik anvist Bopladser ud over Riget fra den arabiske Grænse til Marmorhavet. Disse forbitrede landflygtige, fulde af Had til „gjaurene“, blev en ny Svøbe for Rigets kristne Befolkning. Fra Bulgarien til Armenien blev især Tjerkesserne ilde kendte som Røvere og Voldsmænd. Under den usle Ordning af deres Kolonisering, var ikke sjældent deres eneste Redning Plyndring af de stedlige Beboere eller af Karavanerne — og de havde Haandelaget hjemmefra.

Den første Kraft til Rejsning blandt Armenierne i Tyrkiet vendte sig mod deres egne indre Forhold.

Gennem hele den tyrkiske Tid var Armenierne styrede af deres Patriark i Konstantinopel. I hans og hans faa Raadgiveres Haand var efterhaanden en fuldkommen autokratisk Styrelse i Hævd.

Ingen af det brede Folk havde haft mindste Ret til at blande sig i Valget af sit Overhoved. Han udpegedes af en Kreds af høje gejstlige og udnævntes af Sultanen. Omkring ham stod et Raad af Armeniere, der ansaas for Eliten af Folket i tyrkiske Øjne, de saakaldte „amira“ — det var Her- rer, der havde Poster i tyrkisk Statstjeneste som Sekretærer, Tolke, Styre- re af Statsforetagender, og det var de Finans- mænd, der var private Pengelaanere for tyrkiske Stormænd.

Patriarkatet blev efterhaanden under det mugne tyrkiske Styre købt og solgt som en Vare hos Vizirerne og deres Yndlinge. Kampen om denne store Stilling, Rets- og Skatte- væsnets øverste Appel, Foretrædet for Sultanen, Kirkens Sty- rer, Posternes Fordeler, Folkeformuens Forvalter, førtes ved lumske Intriger og mægtige Bestikkelser.

Udgiften ved hvert „Valg“ blev paalignet Folket, og der var mange Valg; undertiden skiftede Patriarkatet Indehaver hvert Aar; faa sad ret længe. Vel kom der af og til en myndig og ædel Personlighed til Magten, som i hine Dage Hov- hannes Kolot 1715—41, der forstod at omgive Kirkesædet med Respekt og ren Luft; men atter forfaldt Styret under svagere Sjæle og udartede, indtil den armeniske Alménhed omsider var modnet til ikke at taale dette Misstyre længer.

Det blev en ren Forfatningskamp som i Vestens Riger, men under Tyrkernes Øjne.

Det kom til voldsomme Sammenstød. Den demokratiske Fløj, mest unge i Europa oplærte Mænd, nødte omsider, 1841, de magthavende til at nedsætte en Komité af jævne Folk, 27 Haandværkere og Købmænd, der skulde varetage de manges Behov. Det viste sig dog hurtigt, at de ikke formaaede at styre mod de fornemme, der simpelthen nægtede at betale Skat. En ny, og myndigere Patriark, Mathéos Tjukdijan, forstod at forlige de stridende; men han var dog de ledende og fornemme Kredse for demokratisk, og de udvirkede hos Sultanen en Iradé (Forordning), der indsatte to Raad, et gejstligt og et verdsligt, paa 20 Medlemmer, halvt af hver af de to Partier med en Raadssekretær som udøvende for de fælles Beslutninger. Derved var de stores Magt dog stækket, 1847.

De tre demokratiske Førere, Nikoghos Balian, Nahapet Russianian og Grigor Odian, søgte at faa en „armenisk Konstitution“ vedtaget. De vilde Lys og Samling i deres Folk. Gennem en almindelig national Forsamling i Konstantinopel under Patriarkens Forsæde vedtoges endelig en Forfatning. Men nu forbød den tyrkiske Regering dens Ikrafttræden, 1857. „De store“ havde bag Forhænget opnaaet dette Afslag ved Bestikkelser og paa Trods af den nylig udstedte kejserske Skrivelse, der havde lovet fuldstændig indre Selvstyre for Nationer.

Endelig tre Aar efter forsonedes de to Partier, og uden at spørge Tyrkerne indførtes nu en Ordning.

Men en ny Strid udbrød; Striden, om der blandt Armeierne skulde være én øverste Magt, eller om hvert Bispedømme skulde bevare indre Handlefrihed. De fremskridtsvenlige vilde et samlet nationalt Styre for at vække fælles Aand og fælles Maal i det halvtopløste Folk; de konservative vilde bevare de stedlige Friheder og Indflydelser; thi ude i Provinserne var Folket endnu blindt lydige mod de fornemme.

Det blev en voldsom Strid, der udartede til blodige Sammenstød og indre Bitterhed.

Den tyrkiske Regering, der hidtil i overlegen Ligegyldighed havde ladet Kampen gaa sin Gang, greb nu ind. Den foreløbige Forfatning blev ophævet, Nationalforsamlingen opløst og Patriarken tvungen til at træde tilbage.

Der blev nedsat en fælles Kommission af de to uensartede Dele af den armeniske Befolkning, alle udnævnte af den tyrkiske Regering. Denne Kommission indgav Forslag til Tyrkerne, men fik intet Svar. Den armeniske Almenhed, der troede sin Sag forraadt til Tyrkerne, jog Forsamlingen ud af Patriarkernes Hus i Kum Kapu under et Folkeopløb.

Den tyrkiske Regering gav efter og undertegnede „den nationale, armeniske Forfatning“ 1863, og den ophøjedes siden til Lov i Riget.

Det vigtigste, Armenierne indadtil vandt ved denne tyveaarige Kamp, var, foruden egen Kontrol med fælles Midler, Embeder og Ydelser, foruden Valgret og kirkeligt Styre, at slaa fast for sig selv og Verden, at de var en samlet Nation med fælles Rettigheder og fælles Pligter. Det var det store Grundlag, der i Aarhundreder var savnet.

Tusinder og Tusinder af det sprængte Folk havde tabt baade Samfølelse og national Pligtfølelse.

Det var et stort og svært Arbejde, en haard Aandstugt, der skulde til, før der atter kunde staa en Folkevilje istedenfor en Folkedrøm, som vel endda kun de finere Sind drømte: Virkelighedens frygtelige Slag havde hamret ned i mange et: „Hver maa redde sig, som han kan.“

Forfatningen slog i Paragraf paa Paragraf fast: „Nationen har Forpligtelser mod hvert Individ, og det er den enkeltes Rettighed; men hvert Individ har Forpligtelser mod Nationen, og det er Nationens Rettighed.“

En stor og ivrig Virksomhed for Folkeoplysning fulgte dette politiske Oprejsningsværk.

Der grundedes mange og deriblandt nogle fortrinlige Skoler, ikke blot i Konstantinopel, hvor Armenierne fik deres store Centralskole i Galata, men ud over Landet.

Rige Fædrelandsvenner gav store Pengemidler dertil, som Sanassarian i Erzerum og Sjânazarian i Konstantinopel; i Smyrna grundedes en højere Pige-skole — Hrepsimiantz.

Allerede i 1854 aabnedes en Landbrugsskole nær Konstantinopel og et højstaaende gejstligt Seminar i Klostret Armasj ved Ismid i Lilleasien.

Samtidig begyndte en rig Tidsskrifts- og Dagbladsvirksomhed. Ikke blot i Konstantinopel, hvor Tidsskrifterne „Hairenik“ (Fædrelandet), „Massis“ (Ararat), „Arevelk“ (Østen) og „Byzantion“ gav den armeniske Læseverden Kundskaber

og Tanker, og Dagblade som „Azadamart“ (Det frie Menneske), „Sjamañak“ (Tiden) og m. fl. fik vid Udbredelse.

Men selv langt ind over det mørke Land tændtes nu smaa Lys som „Artzui Vaspurakan“ (Vaspurakans Ørn), udgivet af den siden som Katholikos berømte Mkrtitj Khrimean i Klostret Varak ved Van.

Ud over de armeniske Kolonier gik en stigende Iver for at følge med og være gode Patrioter; der udgaves Blade og Tidsskrifter og stiftedes Foreninger med Kundskabsformaal som „Miatzal Ynkerutiun“ (Det forenede Selskab), der har saadet en Mængde af Drengeskoler ud over tyrkisk Armenien. „Azganaver Ynkerutiun“ (Det til Nationen viede Selskab) og „Debratzazèrè“ (Skolernes Ven), der styrede og underholdt mange Pigeskoler ude i Armenien. Mest bekendt af disse Selskaber blev i senere Tider „Union général Arménien“, som oprettedes af Boghos Nubar pasja, den udmærkede Søn af en fremragende ægyptisk Armenier og Førsteminister Nubar pasja. Denne Forening talte snart flere Tusinde Medlemmer og raadede over rige Midler, der især brugtes til at lade unge Armeniere studere i Udlandet.

Den tyrkiske Regering støttede ikke med en Øre de armeniske Undervisningsarbejder, trods de tyngende Skatter, den krævede; Folket maatte selv yde alt.

Hele denne Opblussen af armenisk Interesse og Arbejde for Skole og Kundskab vilde ikke være tænkelig uden at forudsætte Kendskab til den enestaaende, næsten fanatiske Kundskabstørst blandt Armeniere. Der er vel kun den Forklaring paa denne, at armenisk Fællesenergi, berøvet Mulighed fra at virke politisk i det underkuede Fædreland, med brændende Iver har kastet sig over Oplysning, druknet sin Smærte i den og sat sit Haab til den.

Dog naaede hele den Bevægelse ikke langt ud over visse Lag og Kredse af det armeniske Folk, mest i Kolonierne og Byerne i Tyrkiet og Kaukasus. Kun glimtvis kunde der lyses op for det hele fortabte Folk ude i det afspærrede Land; kun Uroen og Længslen efter andre Dage dirrede gennem mangfoldige Sind.

Men det betydeligste af alt, hvad denne indre Rejsning førte med sig, var den stærke Opblussen af en ny armenisk Litteratur, ikke længere Efterdigtning af de gamle Sange og religiøse Drømme, men en Videreføring af den saa længe stillestaaende Folkepoesi. Det blev Sang og Fortælling om Nutidslivet, om Folkets Vé og Folkets Pligter mod sig selv. Det blev den ny Tids nationale Livskrav, ikke om at bære

Livets Kval med fromt Sind, men om at sprænge de Mure, der lukkede for et frit Nationsliv. Det blev som en gryende Oprørsdigtning, der bares af Navne som *Besjiktasjelian* og det største, *Raffi*.

De Tyrkere, der forstod Tiden, begyndte at lytte med Undren og misfornøjet Uro.

I selve de tyrkiske Rækker begyndte Europas Ild at fænge. Den Kreds af Idéer, der siden som „Ungtyrkedømmet“ fik Magten, havde sin skønne Morgen i disse Dage, omkring 1870.

Saa mange unge Mænd kom ved Rejser og Studier i Forbindelse med Europa; saa stærk Indflydelse fik fransk Litteratur og franske Tanker om Menneskelighed og om Ret, at der blandt Tyrkerne selv, i hvis Midte der var Ætlinge af alle de kuede Nationer, fremstod misfornøjede, der led ved den middelalderlige Forsumpning og uværdige despotiske Styreform i Riget. Paa Sultantronen sad til 1861 en Mand, Abd-ul-Medjid, der selv foragedes over det hele raadne Væv om Tronen af Dumhed, Uvidenhed og Fordærvelse.

Denne tragiske Kamp mellem en god Vilje, en oplussende Stolthed og et nedarvet Hang til Skæbnetro, Nydelsessyge og Herskelyst begyndte i Tyrkiet. Lederne lignede den Mand, der vilde trække sig op af en Sump ved sin egen Haarlok. De havde ikke noget Staasted. Sværdet og Islam var og er det tyrkiske Riges Tilværelsesgrund — udenfor disse Kræfter var og er der ikke noget Rige; ethvert Forsøg paa at bygge „et nyt Tyrki“ op paa et andet Grundlag maatte uhjælpelig svække Styret og fremskynde dets Sammenfald.

Fremtiden har vist dette.

Sultan Abd-ul-Aziz, 1861—74, var en halvforstyrret Tyran, saa vild i sine Luner, at han vilde gøre en dansende Dervisj til Storvizir, og da denne flygtede, udnævnte sin Hofnar dertil; denne var dog saa klog, at han nøjedes med Udenrigsministeriet, som han „styrede“ i flere Aar. Fængslinger, Forvisninger og Bortrydning af Sultanens Fjender var hver Dags Følge.

Under denne Sultan voksede Frihedsideerne, der som Fører havde den udmærkede *Midhat pasja*, Vali i Bagdad, én af de faa, virkelig oplyste Statsmænd, Tyrkiet har haft.